

YU ISSN 0021-6933

**JEZIK IN
SLOVSTVO**

letnik XXIX – leto 1983/84 – št. 6

JeziK in slovstvo

Letnik XXIX, številka 6 Ljubljana, marec 1983/84

Časopis izhaja mesečno od oktobra do maja (8 številok)

Izdaja ga Slavistično društvo Slovenije v Ljubljani

Glavni in odgovorni urednik: Gregor Kocijan, Ljubljana, Aškerčeva 12

Uredniški odbor: Gregor Kocijan (slovstvena zgodovina), Hermina Jug-Kranjec (jezikoslovje), Aleksander Skaza (primerjalna slavistika), Franc Žagar (metodika)

Lektor in korektor: Jože Sever

Tehnični urednik: Ivo Graul

Svet časopisa: Marjeta Vasič (predsednica), Marjan Javornik, Marko Juvan, Mira Medved,

Jože Munda, Pavle Vozlič, France Vurnik in uredniki

Tisk Aero, kemična, grafična in papirna industrija, Celje

Opremila inž. Dora Vodopivec

Naročila sprejema uredništvo JiS, Ljubljana, Aškerčeva 12

Tekoči račun: Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana 50100-678-45265

Letna naročnina 200.– din, polletna 100.– din, posamezna številka 25.– din

Za dijake in študente, ki dobivajo revijo pri poverjenikih, 80.– din

Za tujino celoletna naročnina: 450.– din

Rokopise pošiljajte na naslov: Uredništvo JiS, Ljubljana, Aškerčeva 12

Revijo gmotno podpira Kulturna skupnost SRS, razliko med polno in znižano ceno za dijake in študente pa krije Izobraževalna skupnost SRS za družboslovje

Naklada 2.400 izvodov

Vsebina šeste številke

181 Ob 400-letnici Dalmatinove Biblije in Bohoričeve slovnice

Razprave in članki

183 France Novak, Stavčna tipologija v Dalmatinovi Gmajni predgovori čez vso sveto Biblio

188 Vilko Novak, Dalmatin in jezik prekmurskih pisateljev

196 Martina Orožen, Dalmatinov Register – prvi sinonimni slovarček slovenskega knjižnega jezika

202 Jože Pogačnik, Veliki kôd slovenskega jezika in književnosti

210 Breda Pogorelec, Štiristo let Bohoričeve slovnice

217 Jože Rajhman, Trubarjev vpliv na Dalmatinovo ustvarjalnost

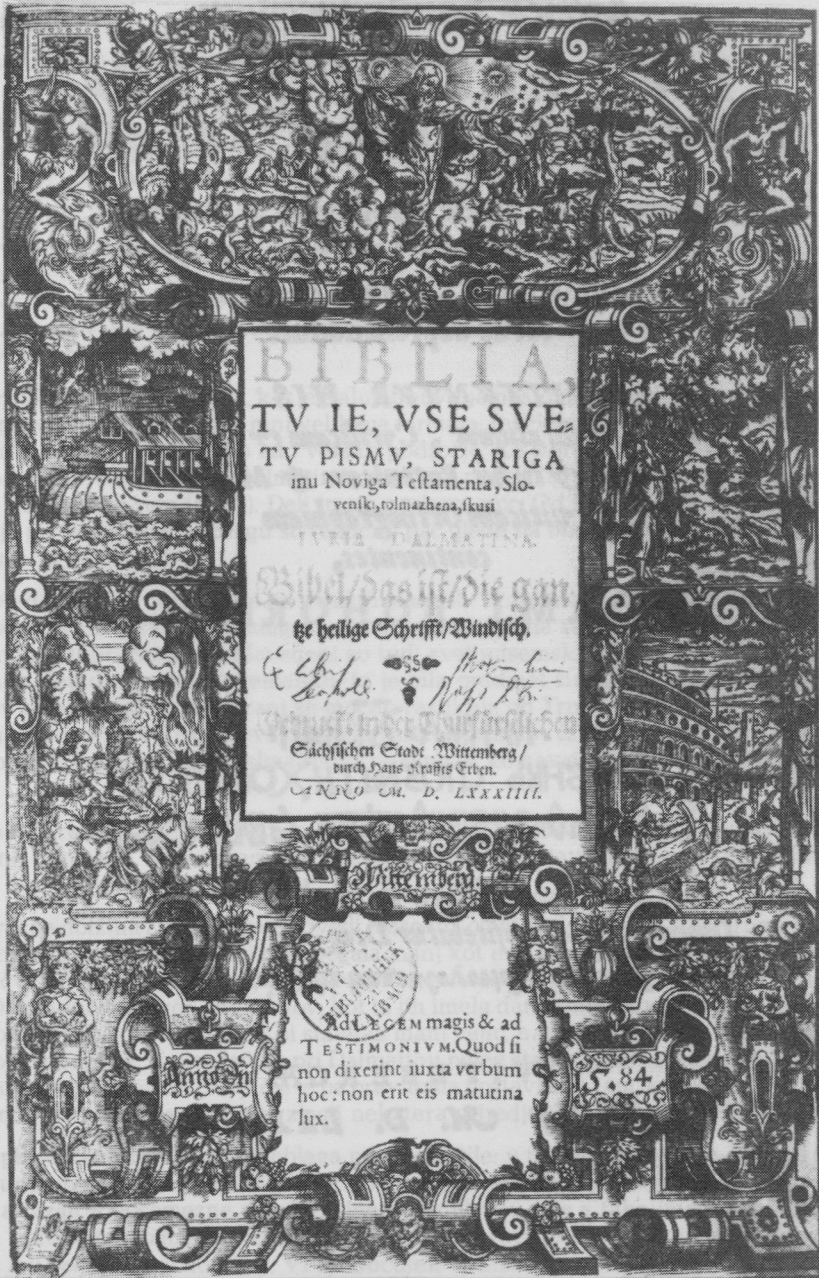
219 Marijan Smolik, Dalmatinova pesmarica 1584

226 Jože Toporišič, O Trubarjevi pisavi, pravopisu in pravorečju

Literarnozgodovinsko gradivo

233 Mihael Glavan, Izvirna slovenika iz 16. stoletja v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Ob 400-letnici Dalmatinove Biblije in Bohoričeve slovnice

Arcticæ horulæ succisivæ,

DE LATINOCAR-
NIOLANA LITERATVRA, AD
LATINÆ LINGVÆ ANALOGIAM
 accommodata, Vnde Moshoviticæ, Rutenicæ,
 Polonicæ, Boëmicæ & Lusaticæ lingvæ, cum
 Dalmatica & Croatica cognatio,
 facilè deprehenditur.

PRAEMITTUNTVR HIS OMNI-
bus, tabella aliquot, Cyrilicam & Glagoliti-
cam, & in his Rutenicam & Mosh-
oviticam Orthographiam
continentes,

ADAMI BOHORIZH.

ΚΡΗΜΛ: ΔΙ·ΚΑΠ:

ВСАКА ІЗНКА СПОЗНАТИ ХОЇЄ БОГА.
 ԳՐԱԿՑ ԵԹՅՎԻՐԵԹ ՎԻՍՈՒՑ ԼՅՅՈՒՅՅԱԹ.

Vfaki jesik bode Boga sposnal.

Omnia lingua confitebitur Deo.

πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται τῷ θεῷ.

VVITEBERGÆ

ANNO M. D. LXXXIIII.

France Novak

Znanstvenoraziskovalni center SAZU v Ljubljani

STAVČNA TIPOLOGIJA V DALMATINOVIM GMAJN PREDGOVORI ČEZ VSO SVETO BIBLIO

Poskušali bomo odgovoriti na vprašanje, kakšni so stavki v tem besedilu. Ne bomo se dotikali vseh stavčnih vprašanj, temveč samo tistih, ki ustvarjajo svojevrstnost besedila. Pa še izmed teh bomo izbrali samo najbolj izrazita. Čeprav je vprašanje zastavljeno razmeroma ozko, menimo, da bo vseeno lahko opozorilo na nekatere poteze tako Dalmatinovega ubesedovanja kot takratnega slovenskega stavka in splošnih stavčnih norm tistega časa v našem prostoru.

Gmajn predgovor je zanimiva, ker je Dalmatinovo samostojno delo (samostojno v pomenu, da ni prevod). Zavzema 42 strani velikega formata; razčlenjeno pa je na 18 delov. V vsakem delu je obravnavano po eno versko področje, o katerem so imeli protestantje drugačno mnenje kot katoliki. Dalmatin imenuje ta področja *imenitiši štuki inu artikuli naše prave Kârščanske vere* (a II a). Deli imajo naslove, npr. *Od Buga, Od Stvarjenja tiga Svita* in dalje po tem tipu. Po obsegu so različni, pač glede na obsežnost problematike in njen pomen.

Deli *predgovori* so sestavljeni po enakih načelih. Povzemajo, kar pravi o posameznem področju Sveto pismo; to razlagajo; zlasti opozarjajo na razlike oziroma pravilnosti in nepravilnosti pri razlagah. Navedeni so tudi svetopisemski zgledi. Besedilo je napisano »mirno«, četudi obravnava tematiko, ki je bila predmet širokih in pomembnih verskih sporov tistega časa. Po tej strani se močno razlikuje od Trubarjevih besedil. Medtem ko vsebujejo na primer Trubarjeva besedila veliko podatkov iz vsakdanjega življenja tistega časa pri nas in po svetu, se Dalmatinova *predgovor*, ko navaja zglede, drži biblijskega sveta.

Tak način razpravljanja in pa verska tematika besedila sta prav gotovo vplivala tudi na stavčno tipologijo. Domnevam, da je izrazito govornih stavčnih tipov malo, veliko pa je dokaj zapletenih stavčnih zgradb.

Povprečna dolžina Dalmatinove povedi (besedila od pike do pike) je razmeroma dolga, saj naletimo na kratko poved, ki bi obsegala manj kot eno vrstico, le tu in tam, večina jih je pa večvrstičnih. Glede na vejice in dvopičja, s tema znamenjema Dalmatin členu poved, ima Dalmatinova poved več členov, kot bi jih imela danes, ker so takrat veljala drugačna interpunkcijska pravila; danes bi stavljali manj vejic, namesto dvopičja bi večkrat stavili vejico ali podpičje. Vejica ločuje pri Dalmatinu poleg stavkov tudi govorno relativno osamosvojene dele stavka. Dvopičje je pa praviloma postavljeno tam, kjer se poved pomembno lomi. Tako deli na dva dela zlasti nekatera priredja (*temuč*) in podredja (*taku*).

Postopki, s katerimi Dalmatin obloga poved, so tile: v temeljnih shemah priredij in podredij uporabljata tudi še veliko odvisnikov, tako da sta oba dela zelo obložena. V okviru stavka razširja posamezne stavčne člene ali njihove dele s tako imenovanim naštevanjem, npr. *toisto lubiti, poštovati, za njo moliti, štivro inu praude dajati, inu druge naklade volnu inu potérpežlivu nosziti* (c VI a). Občutek obsežnosti ustvarja zlasti to, da so močno

obloženi tudi odvisniki, npr. *katere on z'častjo, močjo, gospostvum inu vissokostjo, obda, po-
viša inu čez druge ludi postavi* (c VI a).

Zaradi podobne zgradbe posameznih delov se ponavljajo tudi ubeseditveni postopki. To ponavljanje omogoča in celo narekuje večkratno uporabo posameznih stavčnih modelov (ustaljene oblike dvodelnih priredij in podredij), kar je za določitev stavčne tipologije še zlasti pomembno.

Kot za vse spise slovenskih reformatorjev je tudi za Dalmatinovo *predgovor* značilna ve-
lika preglednost. Ta lastnost ima gotovo številne vzroke, podpiralo jo je pa tudi prizade-
vanje, da bi bila besedila razumljiva tudi preprostemu človeku, in pa pomembna vloga go-
vorništva (pridigarstva) v tistem času. Poleg razdelitve *predgovori* na 18 delov, če upo-
števamo, da je poglavje *Od S. Zakramentov* razdeljeno na dve enoti, gre za dvajset delov,
k preglednosti veliko prispeva tako imenovani *stilem naštevanja*. Ta stilem je bil očitno
najbolj razvit pri Trubarju, toda tudi Krelj in Dalmatin ga nista zanemarjala. Tudi usta-
ljenost besed, ki naštevanje uvajajo, kaže na to, da je bil pogosto uporabljan. Naštevanje
omogoča piscu razdeliti obsežno snov na več delov in jih potem po vrsti obravnavati. V
našem besedilu uporablja Dalmatin pri izpeljavi naštevanja tele izraze. Prvo točko uvede
praviloma z izrazom *narpoprej*, tudi *nar poprej*. Sporadično se pa uporabljajo še izrazni
modeli: *v'začetki* (a VI b), ki mu sledita *potle*, *h'tretjemu*; nato *ta p'erva* (manunga) (b III b),
v nadaljevanju ta *druga*, *ta tretja*; končno pa oznake s številkami I., II., III. (c IV a). Za uved-
bo druge točke se praviloma uporablja *h'drugimu*, pisno tudi *hdrugimu*, dokaj pogostno
tudi *potle*, samo sporadično pa preostali obliki, ki smo ju že omenili pri prvi točki. Tretjo
točko uvaja *h'tretjemu*, pisno tudi *h'tretjemu*, sporadično še *ta tretja* in III. Četrto točko pa
uvaja *h'četertimu*, pisno tudi *hčetertimu*. Zadnjo točko pa uvaja izraz *inu h'puslednimu*. Za
temi uvajalnimi besedami sledijo najrazličnejši stavčni modeli.

Zelo pomemben ubeseditveni postopek v tem besedilu je sklicevanje na Sveto pismo ozi-
roma navajanje zgledov iz njega. Pri tem uporablja zlasti naslednja izrazna sredstva: Naj-
pogostejši je postopek, ki ga lahko ponazorimo z zgledom *Od slobodne vole vuči tudi S.
Pismu, de . . .* (a IV b). Razumljivo je, da so stalni elementi *S. Pismu vuči, de . . .*; temu mo-
delu se pa dodajajo potrebna dopolnila. Poleg *vučiti* uporablja za to nalogo pogosto tudi
glagol *pričovati*. Pri tem glagolu je lahko kot osebek poleg *S. Pisma* tudi kak apostol, pre-
rok, evangelist, npr. *Inu S. Paul pričuje, de* (α VI a). Končno moramo ob tej funkciji omeniti
tudi glagola *kazati* in pri osebah tudi *pisati* kot dokaj pogostna, medtem ko so drugi red-
kejši.

Pri navajanju zgledov iz Svetega pisma ima v našem besedilu zelo važno vlogo veznik *ka-
kòr*, bodi da uvaja zgornji model, npr. *Kakòr S. Paul od tiga na veliku mejstih piše*: (b II b),
ali pa uvaja naštevanje zgledov, npr. *Kakòr tiga letukaj notri lepe eksemple imajo, na Da-
vidu, Salomonu, Iozaphatu* itd. (c VI a).

Med ubeseditvenimi postopki, ki so za besedila, kot je naša *predgovor*, pri kateri je po-
udarek na podajanju obsežnega že zbranega znanja, še posebej značilni, moramo omeniti
tudi tako imenovane *označevalne stavke*. Pri njih igra glavno vlogo povedkovo določilo.
V njem je vsebina, s katero označuje pisatelj osebek. Taka je že prva poved v tem bese-
dilu: *Biblia, je ena gerčka besseda, inu pomèni v'gmajn, te Bukve, Stariga inu Noviga Tes-
tamenta* (α VI a). V tej povedi sta dva taka stavka. V celotnem besedilu jih srečujemo po-
gosto.

Končno naj v tem prvem delu omenim še en ubesedovalni postopek, ki dela besedilo ne-
koliko preglednejše, hkrati pa ga tudi razgiba, to je izpostavljanje samostalniških stavčnih
členov, ki imajo zapleteno obliko. V nosilnem stavku ga zamenjuje zaimek, pojasnilo pa
je v dodatnem stavku, npr. *Onu je pak pridnu inu potrebnu, de kadar Karščeniki letu S. Pis-
mu, v'kakovèr jeziki bodi, berò ali poslušajo, de oni na te imenitiše štuke inu artikule mer-
kajo . . .* (a II a).

V nadaljnem bomo najprej pregledali najznačilnejša podredja.

Osebkov odvisnik uvaja največkrat veznik *de* (danes *da*), npr. *inu nestoji v'naši lastni moči, de bi človik sam od sebe mogel pravo Vero dobiti* (b II a). To kakor tudi druga podredja lahko nastopajo samostojno ali pa so vključena v večje povedi.

Predmetni odvisnik uvaja največkrat veznik *de*, npr. *Temuč pravi Karščeniki spoznajo, de so za veliko družih ursahou volo dolžni dobra della delati* (b IV b). Veliko predmetnih odvisnikov, ki jih uvaja *de*, je uporabljenih pri navajanju zgledov iz Svetega pisma (glej zgoraj). Če sta zaporedoma dva odvisnika, ju povezuje veznik *inu*. Poleg veznika *da* uvaja predmetni odvisnik tudi vprašalni zaimek *kaj*, npr. *je potreba dobru vejditu inu merkati, kaj je taista prava izveličanska Vera* (b II a) in načinovni prislov *koku* (danes *kako*) v katerim človik prou vidi, *koku* je on od Hudiča skuzi greh gérdu narejen in cillu skažen (a VI a).

Krajevni prislovni odvisnik moramo omeniti že zato, ker se veznik *ker* (danes *kjer*), ki ga uvaja, piše enako kot vzročni veznik *ker*. Na krajevni pomen kaže sobesedilo kot celota, posebej pa še razni krajevni prislovi, npr. *Raunu taku tudi nej Bogu molitou prietna ker se veliko boboče inu bessedi dela* (c V a); *Ker kuli dva ali trie vkup prideo v'moim imeni, ondi sim jest v'sredi mej nimi* (c III b).

Časovni prislovni odvisnik uvaja *kadar*, npr. *Inu letu poméni Gospud Bug, kadar v'Prerokih vuči, de . . .* (b V b), *prejden* (preden), npr. *(je) ta S. Zakon gori postavil, še v'Paradiži, prejden so tistji naši pèrvi Stariši bili v'gréh padli* (c V b). Časovni element lahko tu in tam najdemo tudi pri odvisnikih, ki jih uvaja *aku*, sicer vzročni veznik. *Odvisnik količine časa* uvaja *dokler*.

Vezniški izraz pravega načinovnega odvisnika je *nikar de* »ne da«, npr. *Pravi verni Kârščeniki pak se, skuzi pomuč S. Duha, dobrih inu Bogudopadečih del flissajo, nika de bi z'temistimi si hoteli odpustik grehou inu večni leben sami zaslužiti* (b IV b).

Glavni veznik, ki uvaja primerjalni odvisnik načina, je *kakòr*, redko tudi *kokèr* (kakor), npr. *Inu mi bi vselej imèli taku po Božji voli, v'njega strahi, kakòr se njega pokornim otrokom inu služabnikom spodobi, živeti* (b V b); pogosto je v zvezi *kakor de bi*, npr. *se tu néma taku zastopiti, kakòr de bi se od vere inu od našiga izveličanja, ta pokorščina inu zasluženje Jezusevu Cristusevu proč ločilu* (b III a); *kadar* gre za količinski primerjalni odvisnik pa *kulikèr* oz. *kulikur* (danes *kolikor*), npr. *de je on skuzi taku obilnu inu popolnomu pissanje, kulikur je ner več mogoče, hotil tej nepotrební skèrbi človečke pameti, naprej priti* (c VII b).

Zelo pogosti so spet *posledični odvisniki*, ki jih uvaja veznik *de* (da), npr. *taku on za nje skèrbi, de imajo špižo, pitje, gvant inu kar k'nih vžitku sliši* (a III b). Posledični *da* pogosto nastopa v zvezi *taku de in za tiga volo de*; sestavini sta praviloma ločeni z vejico, npr. *tu on v'drugih (Bukvah) tém zastopniši, čistiši inu obilnéši stavi inu izlaga, taku de oben pravi Kârščenik, . . . nemore spodobnu žožiti, da bi Božja besseda temna ali nezastopna bila* (c VII b).

Bogato je zastopan *vzročni odvisnik*. Uvajata ga *ker* in *potihmal ker*, npr. *Oni meni zauman služio, ker oni vuče takou vuk, kateri nej ništèr kakòr človečke zapuvidi* (b IV a). Nadredni stavek ima pogosto zato: *Na nekoterih mejstih pak so tudi Oblastniki, . . . Boguvi imenovani, zatu, ker imajo oni na tém Svejti na Božjim mejsti pravo praudu inu sodbo, vsem enaku dèržati* (a II b). Veznik *potehmal ker* nastopa pogosto v stavčnem modelu, ki ga prikazujemo takole *potehmal (pak) ker . . . , taku . . .* npr. *Potehmal pak ker je on prišal: taku je on le sam tu zadosti sturjenje za naše inu za vsiga ulniga Svejta grehe* (b I a).

Tudi *namerni odvisnik* je pogosto uporabljen; uvajata ga *de in de bi*, npr. *Zakaj Bug je tudi Predigarstvu le za letih dveju stanou volo gori postavil, de bi se Ludje v'tehstih staneh od Predigarjeu inu Cerkounih vučenikou, iz letiga S. Pisma vučili . . .* (α VI b).

Pogojne odvisnike uvajata veznika *aku* in *kadar*. Za to podredje je značilen pojav, ki smo ga videli že pri vzročnem *potehmal ker*, nastopa namreč skoraj večinoma v stavčnem modelu *aku . . . , taku . . . oziroma kadar . . . , taku . . .*, in sicer zelo pogosto. Tak model daje slovenščini 16. stoletja svojevrstno potezo, npr. *Aku nevérujete, taku ne ostanete* (b III b); *Koku hote pak predigovati, aku néso poslani* (b I b); *kadar bi nam na eno drugo vižo bilu mogli se pomagati, taku bi Božjimu Sinu nebilu potreba na ta Svejt priti* (b I a).

Dopustni odvisnik se veliko uporablja; uvajajo ga vezniki *aku, kadar, kakor kuli, najsi, tèr*. Najpogostejši je *najsi*. *Najsi* in *aku* nastopata večinoma v stavčnih modelih *aku . . . , taku vsaj . . . , najsi . . . , taku vsaj . . . , najsi . . . , taku viner . . .* Zgledi: *aku on lih v'grobi segnije inu strohni taku bo on vsaj na sodni dan spet moral od smèrti vstati* (a V a); *Inu najsi se v'leti Biblij vsi žlaht navuki inu istorie najdeo, od Deželske Gospoščine, inu od Hišniga stanu: taku tuistu vsaj nišèr neodvzame od nje svetusti* (α VI b), *de naša ali druzih ljudi dela, kakòr so kuli dobra inu sveta viditi, néso inu nemogo in ursa hiti . . . našiga izveličanja* (b III a); *en takou ima preklet biti, tèr de bi si lih en Angel od Nebes bil* (b I b).

Zelo pogosto se uporablja tudi *prilastkov odvisnik*; uvajajo ga zlasti *de* in oziralni vezniki *kakover, kateri, kateri kuli, kir*: *Potehmal ker je letu Božja vola, de ima on (izveličanski vuk) od vseh jeziku spoznan, predigovan, poslušan, čaščen inu hvalen biti* (c VIII a); *Zakaj tu dobru, kateru hočem, tiga jest nesturim, temuč tu hudu, kateru nečem tu sturim* (b V b); *Letu so taku ti imenitiši Artikuli naše Karščanske vere, od katerih letu svetu Pismu povsod enaku vuči* (c VII a); *Zatu néso tu dobra della, kir bi Bogu dobru dopadla, kar si Ludje iz lastne andohti inu norre pameti zmišlajo* (b V a).

Najbolje bo, če kar tu omenimo, da ima *kateri*, ki uvaja poved in ki ima ob sebi samostalni, s katerim je vsaj pojmovno nekako povzeta prejšnja poved, da ima torej ta *kateri* pomen kazalnega zaimka »ta«, npr. *Kateriga Krajlestva nebo konec* (a III a).

Pri obravnavi *priredij*, bi lahko izpostavili to, da *priredni vezniki* pogosto uvajajo tudi podredja oziroma podredne stavčne modele tipa *kakor . . . , taku . . .* (glej zgoraj), v takem primeru vsebino podredij spravijo v določeno razmerje do prejšnjih povedi.

Vezalno priredje veže zlasti veznik *inu* (danes in), pred njim je praviloma vejica ali dvo-pičje, npr. *Zakaj nih červ nebo vmèrl, inu nih ogin nebo vgasnil* (a V b). *Inu* zelo pogosto uvaja druga priredja in podredja.

Če sodimo po številu *stopnjevalnih priredij*, potem lahko ugotovimo, da je stopnjevalno priredje Dalmatinu zelo ugajalo, opazimo pa tudi lahko, da je bilo zelo primerno za izražanje te vsebine, pri kateri gre večkrat za pomembne tančine. Zglede lahko razvrstimo v skupini okrog veznikov *temuč* in *kakor*. Pojavnih oblik je nekoliko več, in sicer: *nikar le . . . , temuč tudi . . . nigar(le) . . . , temuč(tudi) . . . ; ne . . . , temuč . . . ; kakor . . . , taku . . .*, na primer: *Inu tako pokorščino v'potelesnih ričeh smo mi dolžni, nigar le brumni inu dobrutlivi: temuč tudi nevéni inu tèrdi Gospoščini* (c VI b); *taku bi morali nigar le cviblati, temuč cillu cagati* (b III b); *Inu lete tri Persone neso mej sabo vkup zmešane, temuč rezločene* (a III a); *Raunu pak kakor letu S. Pismu povsod vuči, de . . . : taku onu tudi vuči, de . . .* (c IV b).

Ker je pojasnjevanje pomembna poteza tega Dalmatinovega besedila, ni nič čudnega, da je pogosto tudi *pojasnjevalno priredje*, ki ga povezuje izraz *tu je*: *Taku imamo mi, po letim njegovim poročenju sturiti: tu je, mi némamo leta S. Zakrament reskrušiti ali polovičiti* (c II a).

Ločno *priredje* povezuje veznik *ali*, uvajajo pa ga praviloma podredni vezniki, često *aku*: *Inu kateri kuli letej Veri zupár govoré, ali se teisti zupèrstavio, tijsti imajo za Nevernike inu za Malikouce dèržani biti* (a III a); *ker človik nigder nemore zagvišan biti, aku bi bil čistu inu vse grehe prou spovedal, ali kaj zamolčal ali pozabil* (b VI b). Menim, da bi bilo ta *aku* najprimerneje uvrstiti med veznike za uvajanje predmetnega odvisnika.

Protivno priredje je spet zelo pogosto uporabljeno; povezujejo ga zlasti vezniki *ali*, *ampak*, *ne – temuč*, na primer *Postava rejz oblubi pravico, leben, inu večnu izveličanje, ali le letém, kateri jo popolnoma dèržé inu cillu dopolneo* (a VI b); *lest imam tu dobru pèr sebi, de hočem: ampak de bi tu dobru dopènessel, tìga jest nenajdem* (b V b); *de Hudič, najsi okuli hodi, kakòr en erjoveč Leu, inu išče koga bi mogèl požrèti, vinèr nemore tèm Vernim inu Bogaboječim dajle škoditi, kakòr Bug njemu pèrpusti* (a III b); *taku ga oni vsaj nemolio inu nečaste, temuč ga zataje* (a III a). Veznika *ali* in *ampak* pogosto uvajata druga priredja in podredja.

Zelo velikokrat se uporablja tudi *vzročno priredje*. Uvajajo ga predvsem *zakaj*, sporadično pa še *saj* in *sicer*. Zgledi: *Inu taisti čas je take Cerkoune štrajfinge tudi bilu potreba, ker še Kàrščeniki néso iméli Gospoščine, kir bi bila prave vere, inu bi bila pregrehe štrajfala na Kàrščenikih, kakòr se spodobì, Zakaj oni so še mej Ajdi živeli* (c I a). Značilno je, da *zakaj* uvajajo povedi, ki imajo značaj vzročnega prirednega stavka ali pa so sestavljene iz drugih priredij in podredij. Število povedi, ki se začenjajo z *zakaj*, kaže na to, da je stavek z *zakaj* služil predvsem za razvoj pripovedovanja. V svetopisemskem stilu ima še danes zelo pomembno mesto.

Sklepalno priredje povezujejo izrazi: *zato*, *obto* »zato«, *za tìga volo*, verjetno pa bo treba sem prìšteti tudi *taku*. Tudi za te izraze je značilno, da predvsem začenjajo pripoved, kar govori za to, da so imeli pomembnejšo vlogo pri razvijanju besedila kot pa v okviru ozkega priredja. Sklepanje z znanega oziroma omenjenega je glavna stvar, za katero se uporabljajo v besedilu. Zgledov je zelo veliko, vendar je težko izbrati dovolj izrazitega, ker se vsi nanašajo na prejšnje povedi, vseeno izberimo tegale: *Zatu néso tu dobra della, kir bi Bogu dobru dopadla, kar si Ludje iz lastne andohti inu norre pameti zmišlajo, inu si taista iméjte enu imé kakòr kuli hote* (b V a).

Če poskušamo na koncu ugotoviti, katere stavčne tipe je Jurij Dalmatin *značilno* pogosto uporabljal, se moramo ustaviti zlasti na stavčnih vzorcih, ki imajo vsaj dva izrazita dela, bodi da sta po značaju priredje ali podredje. S takimi stavki je Dalmatin očitno najlaže natančno izrazil vsebinske tančine tematike, ki ji je *predgovor* posvečena. S takimi stavki je v besedilo vnesel precejšnjo razgibanost. To razgibanost iz priredij in podredij je povezal v skladno celoto s smiselno uporabo prirednih veznikov oziroma vezniških izrazov. Zato se besedilo skladno in umirjeno razvija. Preseneča nas lahko, s katero je vsebina podajana, čeprav ne gre za vsakdanji govorni stil, temveč za izrazito »knjižno« izražanje. Iz tega lahko sklepamo na to, da je imel avtor izredne sposobnosti za ubesedovanje, pa tudi na to, da je bila *sicer* mlada knjižna slovenščina v tistem času že močno utrjena. Preseneča nas tudi številčno in vsebinsko bogastvo pogostih stavčnih tipov. Ker je bil naš namen popisati tipologijo stavkov, smo pustili nedotaknjena številna vprašanja, ki so se postavljala in ponujala ob analizi in na katera bo treba čimprej začeti odgovarjati, zato je treba na koncu poudariti predvsem fragmentaren značaj tega sestavka.

Opombe:

Kot gradivo je uporabljen popolni izpis Dalmatinove Bible iz leta 1584, ki ga je naredila Komisija za historične slovarje slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU; izpis je narejen s kserokriranimi listki na podlagi reproducirane izdaje iz leta 1968.

Zgledi so zaradi varčevanja s prostorom okleščeni, kolikor se je dalo. Znaki v oklepaju pomenijo paginacijo.

Zgledi so prepisani po načelu, da so posebna črkovna znamenja spremenjena v današnje ustreznike: npr. $\int = s$, $\int h = š$, $s = z$, $sh = ž$, $zh = č$, $y = i$, $q = k(v)$, c (v tujkah) = k itd., drugih stvari nisem spreminjal.

Literatura:

- A. Bohorič, *Arcticae horulae*, 1584
- F. Kidrič, *Izbrano delo I*, 1978
- M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar I–II*, 1894–1895
- M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, 1966²
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, I, II, III, 1970, 1975, 1979
- J. Toporišič, *Slovenska slovnica*, 1976
- J. Toporišič, *Nova slovenska skladnja*, 1982

Vilko Novak

Ljubljana

DALMATIN IN JEZIK PREKMURSKIH PISATELJEV

Jezik prekmurskih pisateljev je bil že nekajkrat obravnavan, tudi glede stikov z jezikom slovenskih protestantov v 16. stoletju (prim. V. Novak, Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana 1976 in drugod).¹ O vplivu jezika Dalmatinove Biblije na prekmurske protestantske pisatelje 18. stoletja pa posebej govori manj dostopna nemška razprava. Potrebno pa bo še raziskati stike z jezikom v delih Trubarja in drugih pisateljev ter pritegniti jezik prekmurskih katoliških pisateljev, posebno Miklóša Küzmiča, ki je tudi zajemal – posredno ali neposredno – iz jezika osrednjih pisateljev 16. stoletja. Tudi prekmurske rokopisne pesmarice vsebujejo marsikatero vsebinsko in jezikovno zvezo s pisatelji 16. stoletja.

Čeprav se tako rokopisne pesmarice kot prvi prekmurski tiski tesno naslanjajo na kajkavščino,² je vendarle vpliv Dalmatinove Biblije že zavoljo svoje vsebinske zveze s prvimi knjigami prekmurskih pisateljev sorazmerno močan, ker za nekatere, posebno abstraktne besede, niso mogli najti ustreznega izraza niti v domačem narečju niti v kajkavskih knjigah. Prvi pisatelj, Ferenc Temlin v prevodu Lutrovega Malega katechismusa (Halle, 1715), za svoja redka biblijska besedila ni iskal pomoči pri Dalmatinu.

Toda že prireditelj druge prekmurske knjige, anonimnega *Abecedarium Szlowenszko* (neznano kje, 1725) – verjetno petróvski pastor Kerčmár (v nemških pismih Kotschmayer) – se je v prevodih treh psalmov močno naslonil na Dalmatinov prevod, čeprav bi utegnile nekatere besede biti tudi kajkavske ali iz prekmurskega narečja, vendar je pri njih oblikovanju vplival vsaj Dalmatinov zgled. Grafični in fonetični značaj teh besed pa se razlikuje od Dalmatinovih oblik, ker ustreza narečju in so zapisane v madžarski grafiki. V nekaterih primerih pa so posamezni izrazi ali besedne zveze nedvomno povzeti po Dalmatinu.

ABECEDARIUM

Psalm V.

- V. 1: ... merkai na moie govorgeinye
V. 2: ... jasz hocsem
V. 3: ... ti Źlisi moi glász ... Źze hocsem jasz
ktebi pripraviti ino gori merkati
V. 4: kie hüdi, tiszti pred tobom ne osztane
V. 5: Szamohválczí ne obsztoio pred tvoimi
Ocsmi ... Źteri hüdo delajo
V. 6: GoŹzpodie merszki nad tisztimi
V. 7: JaŹz pak noter hocsem poiti vu tvoio hiso,
na tvoio veliko dobroto, ino moliti proti tvoie-
mi Źzvétomi Templomi

DALMATIN

- ... merkaj na moje govorjenje
... jeŹt hozhem
... vŹli/hi mojo Shtimo
... je hozhem jeŹt Ktebi pèrpraviti, inu gori
merkati
... kateri je hud, ta pred tabo neofstane
Samohvalici ne obŹtoje pred tvojima ozhi-
ma ... kateri hudu delajo
Gospudu je mèrŹku nad témi ...
Ampak jeŹt hozhem noter poiti v' tvojo hiŹho,
na tvojo veliko dobruto, Inu moliti pruti tvojemu
Źvetimu Templu

¹ Vilko Novak, Dalmatins Bibelübersetzung und die slowenischen protestantischen Schriftsteller im 18. Jahrhundert. Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, III. Band – II. Teil, Abhandlungen. München 1976, 87–100.

² V. Novak, Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja. Slavistična revija 20, Ljubljana 1972, 95–103.

V. 8: Go/zpodne, vodi mene utvoioi pravici,
za vollo moih nepriatelov, ravnai tvoio pout
pred menov.

V. 9: ... nyh notreisnya /zercsna /aloszt, nyh
gerloie eden odperti grob, /zvoimi jeziki /ze
oni prilizavaio

V. 10: Szodie Bogh, nai od /zvoiega pred-sze
vzetyá vkrai /zpadneio ... za nyihovoga pre-
gresenyá vollo ...

V. 11: Nai /ze vszih veszelio, kateri /ze vüpaio
na tebé, nai veki vekoma hválio ... Nai veszéli
bodo vtebi, ki lübio tvoie Imé.

V. 12: Ar ti Go/zpodne /segnávas te pravicsne,
ti nye koronües ...

Nedvomno je avtor vzela po Dalmatinu izraza *samohválc* in *predsé vzetyá*, čeprav je slednjega nekoliko spremenil. Tudi take zveze, kot: v. 6: *je merski nad*, – v. 7: *na tvoio veliko dobroto*, – v. 11: *se vüpaio na tebé* so naslonjene na Dalmatina. Izraza »*hočem*« v. 2 in 7 in »*slišim*« v. 3 izvirata lahko iz kajkavščine, bližja pa sta mu bila v Dalmatinovem besedilu, saj ju domače narečje v tem pomenu in tej obliki ne pozna. V. 3, 4, 7, 8, 9, 11 in 12 so v celoti prevzeti iz Dalmatina, le da so oblike prilagojene narečnemu stanju ali kajkavske-mu pravopisu (npr. v. 9: *serčna, gerlo*).

Psalm VI.

V. 1: Go/zpodne ne /traiffai mené vu tvoiem
/zerdi ...

V. 2: ... ar /zem jaz /zlab: ozdravi mené
Go/zpodne, ar moie csonte /zo /ze presztrasile.

V. 4: ... obernisze Go/zpodne ... Pomagaj
meni za tvoie dobrote vollo.

V. 5: Ar na /zmerti nische /ze ztébe nezpome-
né. Sto hocse tebi v pékli zahvaliti.

V. 6: Jasz /zem trüden terdno od zdiháva-
nya ... moio posztelo poleivam, ino moc-
sim ...

V. 7: Moi obráz ie prepadno od /aloszti, ino
/ztar posztano za vollo moih nepriatelov.

V. 8: Sztoupte procs od méne vi vszi, ki hüdo
delate; ar Go/zpon szlisi moie jokanye.

V. 9: Go/zpod szlisi moio prosnyou, moio mo-
litev Go/zpon gori vzeme.

V. 10: ... moreio kszramoti biti, ino /ze /zilno
presztrasiti, zebé nazai zavernoti, ino na nágli
k szramoti posztánoti.

Gospod vodi ti mene v'tvoji Pravici, sa volo
moih Sovrashnikou: Rounaj tvojo pot pred
mano.

... nyh snotárnje, je /erzhna shalo/t Nyh Gol-
taniz je en odpért Grob, /vojemi Jesiki /e ony
pérlisujó.

Dolshi je Bug, de od /vojga naprej vsetja padeo,
sa volo nyh velike pregrehe ...

Naj /e ve//ele v/i, kateri na te savupajo, naj
vekoma vukajo ... Nai bodo v'tebi ve//eli, ka-
teri tvoje Ime lubio.

Sakaj ti Gospod /shegnava/h te Pravizhne: Ti
nje krona/h ...

Gospod, ne/htraiffaj mene v'tvoim /érdi

... sakaj ie/t /im /zlab: Ozdravi mene Gospod:
sakaj moje ko/ty /o pre/tra/hene.

Obèrni /e Gospod, ... Pomagaj meni sa tvoje
dobrute vollo.

Sakaj v'Smèrti /e na tebe ne/pumni: Gdu hoz-
he tebe v'Pakli sahvaliti?

... trüdan od vsdihanja ... moio Po/štelo poli-
vam, inu mozhim ...

Moj obras je prepadil od shalovanja, inu je /tar
po/štal, sa volo v/eh moih Sovrashnikou.

Stopite prozh od mene, v/i, kir hudu delate: Sa-
kaj Gospud /li/hi moje jokanje.

Gospud, /li/hi moio prof/hnjo: Mojo Molitvu
Gospud gori vsame.

... morajo k'/ramoti biti, inu /e /ilno
pre/tra/hiti, Se nasaj vèrniti, inu naglu k'/ra-
moti po/štati.

Prekmurski pisatelj je v tem psalmu prevzel ponekod Dalmatinov besedni red, ponekod pa tudi kar njegovo grafično obliko besed: v. 4: *obernise*, izraz, ki v narečju ni navaden,

v. 5: hoče, v. 8: proč, sliši ali skladenjsko zvezo: v. 9: gori vzeme, v. 10: morejo ksramotoi biti, nazaj zavernoti, k sramoti postánoti.

Psalm XXIII.

V. 3: On ohládi moio Dúso: ... za szvoega Iména volo.

On mojo dušho ohlady ... sa švojga Imena volo.

V. 4: Ino csi glih bi jazs hodil ... tak šze nes-zrecse nezboim. Ar šzi ti pri meni, tvoia siba, ino palicza mené trousta. Ti napravlas pred menom ... proti moim ...

Inu de bi ješt lih hodil ... taku še ješt ... neboim nešrezhe. Sakaj ti šzi pèr meni, tvoja Shiba inu Paliza mene trošhtajo. Ti pèrpraula/h pred mano ... pruti moim ...

Psalm XXIII. govori sicer najmanj o vplivu Dalmatina, čeprav navedeni primeri kažejo na jasno zvezo z njim. Oblike *hodil*, *prebival* in *sivel* (v. 5) bi sicer utegnile biti tudi kajkavske prvine, vendar celotno besedilo bolj govori za naslonitev na Biblijo 1584.

Tretja ohranjena prekmurska knjiga: *Réd zvelicsánsztva* ... (Halle 1747), v kateri je Mihal Sever prevedel dotlej največ odlomkov iz Nove zaveze, se sicer najbolj naslanja med prekmurskimi na kajkavščino. Toda prav novozavezna besedila so prireditelja vodila k Dalmatinu. In zares najdemo prav v Severjevi knjigi prva dva neizpodbitna dokaza za prevzem iz Dalmatinovega prevoda. V prevodu 2 Tes 1, 7: *Gošzpon Jesus ... šztemi Angelmi, šzvoje moucí, zgoréćim plaménom, ino bode kastigal (ma)zhoval) one, ki Bogá nez-najo, i one, ki šzo nei pokorni ...* (str. 15) je Sever prevzel iz Dalmatina tudi grafično docela enako – zato različno od svoje grafije – obliko *ma)zhoval*, ki je prekmurščina ne pozna. Navedel jo je v oklepaju kot pojasnilo k svoji narečni besedi *kaštigal*, ki pa pomeni kaznoval (prim. castigare). Po Dalmatinovem besedilu: ... *štemi Angeli švoje mozhi, inu še bo šgorezhim plamenom ma)zhoval, nad témi, kir Bogá nesnajo, inu zhes te, kir néćo pokorni ...* – je gotovo vzela tudi zvezo *Bogá nez-najo*, ker bi prekmurščina na tem mestu terjala: *pòznajo*.

Podobno je v oklepaju navedel drugi primer, vzeta iz Dalmatina: 1 Pt 5, 8: *Treizni boidite, i vřo)ztuite (zhuite) ... okouli hodi, kako eden erjřouc) i oro)zlány ... terdno vu vři ...* (str. 25) – pri Dalmatinu: *Bodite trésivi inu zhujte, sakai ... hodi okuli, kakòr en erjovezh Leu ... tèrdnu ... u'Veri ...* – Tu je pravilno uporabil narečno besedo *vřostujte* – narečnega ũ Sever večkrat – pač pod kajkavskim vplivom – ne upošteva, nastalo iz madž. vir-rasztani (nedol. voröstivati, voröstüvati).³

Iz Severjevega dela pa moremo navesti dolgo vrsto primerov, o katerih moremo reči, da jih je zelo verjetno prevzel iz Dalmatina ali da je izbral narečno obliko z naslonitvijo na njegov vzor ali jo po njem sam oblikoval. Taki primeri so:

Ep 2, 3: *šzmo tudi bili šzinove šzerdito)zti po naturi ...* (str. 8)

Dalmatin: otroci tiga šerda po naturi ...

1 Tim 2, 6: *nai na praviczé šzposnanye prideio ...* (str. 8)

Dalmatin: h šposnanju ri/nize pri/hli.

2 Pt 3, 9: ... *kako ni)teri za odlá)anye der)io nego on má poterplénye znami ...* (str. 8-9)

Dalmatin: sa enu odla)hanje dèrshé ... on imá potèrplenje snami ... Lk 1, 35: Angel je rek-al ... (str. 10)

Dalmatin: je rekàl ...

1 Tim 3, 16: *šzkázal šze je Angelom, predguvan je bil poganom, unyega šze je vřuvalo na šzveiti, gori je vzét vu Diko* (str. 12)

Dalmatin: ... še je i)kasal Angelom ... predigovan: v'njega še je verovalu na Svejti, on je gori vset v)zha)ti.

1 Pt 2, 24: ... *da bi mi grehom odmerli, i praviczí šiveli, ... šzmo ozdrávleni* (str. 13)

Dalmatin: ... *de bi my grehom odmèrli inu pravici šiveli ... šte vy osdrauleni ...*

³ Pletersnikovi obliki verostováti, virostováti sta prirejani.

Mr 16, 18: gorje vžet bil vu Nebé/sza, ino /szedi na de/szniczi Bosjoi ... (str. 14)
 Dalmatin: ... je bil gori vset v'Nebu, inu sedi na de/snici Boshji

1 Jn 2, 1: ... ino ako sto grei/i ... (str. 14)
 Dalmatin: ... aku ...

Jn 16, 7: ... ako ja/z tá neidem ... Ako pa tá idem, hoc/em ga k vám po/zlati (str. 15)
 Dalmatin: ... aku je/t tjakaj negrem ... taku ga hozhem k'vam po/lati ...

Apd 1, 11: Vi Mosje zGalilee, kai /sztoite ino glédate v'Nébo? Ete Jesus kteri je od vá/z gori v'Nebo vžet ... (str. 15)
 Dalmatin: ... kaj /sfojite inu gledate v'Nebu? Leta Jesus, kateri je od vas gori v'Nebu vset ...

Rim 3, 25: ... na stere je Bog do/szehmál potèrpleinye mel ... Da bi ... praviczó /szvojo, stera pri nyem valá (ha/szni) pokazál, kai je on /zám pravicsen ... kteri je te Vóre Jesussa ... (str. 17)
 Dalmatin: ... kateri /so do/szehmál pod Boshjim potèrplenjom bily o/tali, de bi on ... iskasal to pravizo, katera pred nym velá: De je le on /sam pravizhen ... kateri je te Vere v'Jesú/a.

2 Pt 1, 18: Mi mámo terdno Profetin/szko reics ... (str. 24)
 Dalmatin: ... eno terdno be/sedo ...

1 Kor 11, 26–29: ... /szmert Go/szpodnovno nazveiczsávaite (oznanuite) ... (str. 23–24)
 Dalmatin: ... imate ... /szmert osnanjovati ...

Gal 5, 16–17: ... telovno húdo po/eleinye ne dokonc/ate (ne do/perne/szète) ... (str. 26)
 Dalmatin: nebote tige me/sá shejle dopèrna/hali ...

1 Jn 5, 4–5: V/ze, kai je od Boga porodjeno, premága (obláda) te /szvejt, i vóra na/sa je to premáganye, oblázt, stera te /szveit premága ... steri te /szveit premága ... (str. 26)
 Dalmatin: Sakaj v/e kar je od Buga rojenu, premaga ta Svejti, inu na/ha Vera je tu premaganje, katera ta Svejti premaga ... kir ta Svejti premaga, ...

Ef 6, 10–18: ... kteri vu kmiczi etoga /szveita go/szpoduio ... primite (zgrabte) pays te Vóre, zsterim vga/ziti morete v/ze gorécsè /sztreile toga hidic/a ... (str. 27)
 Dalmatin: ... kateri v'temi tige Svítá go/szpodujo ... pak primite sa /szhit te Vere, s'katerim bote mogli vga/siti v/e gorezhe /sztrilè tige Hudizha.

Heb 12, 1: ... polo/imo doli v/zeh grehe, steri /sze ná/z v/szelei (v/szigdár) der/sio, ino ... kteri ako je glih dobro ve/szelje leiko mogo meti, je on kris preterpo, i nei je máral za /špot, ino ... proti govorjéye, proti /szebi od greisnikov preterpo, da bi vu va/sih mi/zi, trúdni nepo/ztánete, ino neneháte (nemenkáte) – (str. 27)
 Dalmatin: ... taku poloshimo od /sebe ta gréh, kateri /se nas v/elej dèrshy ... inu ... kateri, kir bi bil dobru mogel ve/selje iméti, je on krish pretèrpil, inu nej maral sa /špot, inu ... kateri je enu takovu supár govorjenje zhes /sebe od Gre/šnikov pretèrpil, de vy u'va/hih mi/ljih trudni nepo/ztanete, inu nenehate.

Prekmurščina pozna le reducirano obliko in sinonim *sigdar* poleg *séli*.
 Jak 5, 7–8: ... *terpesliv* ... ino *vecserásni (po)ni* de/sch ... potèrpeslivi ino potèrdite va/sa /szercza ... prihodek ... (str. 28)
 Dalmatin: ... potèrpeshliv ... *posni* desh ... tudi vy potèrpeshlivi, inu potèrdite va/ha /szerza, ... *prihod*
 Narečje pozna tu besedo *késni*.

1, Pt 1, 6: (po/zleidnyem vreimeni) (str. 29)
 Dalmatin: ... h'pu/lednimu zha/su.

Narečno: v *zagnjen časi (vreimeni)*.
 Rim 8, 29: ... glihni bili (*podobni*) ... kai je te i/szti te prvi rodjeni med do/szta brátmi ... (str. 30)
 Dalmatin: ... de bodo *podobni* pildu ... de je tai/ti ta pèrvorojeni mej veliku Bratmi ...

Raz 7, 1: prebival ... (str. 31)
 Dalmatin: prebival.

1 Jn 3, 2: ino /ze je e/cse nei/zkázalo, kai mi bomo ... (str. 32)
 Dalmatin: inu /she /se nej iskasalu, kaj my bomo ...
 ... /szreidbenik ... (str. 35)
 Dalmatin: ... Srédnik.
 ... razlomiga ... (str. 39)
 Dalmatin: ... reslomil.

Naslednje primere je Sever mogel prevzeti iz Dalmatina, za kar govore predvsem npr. oblike opisnega deležnika, nekateri pojmovni pa tudi stvarni samostalniki, vendar bi pa utegnili nekatere oblike najti tudi v kajkavskih knjigah:

Prd 8, 30: Pogledni ovo ja/z *šzem naisal*, kai je Bog ... (str. 4)

Dalmatin: ... pogledaj: Ješt *šim nahàl*, de je Bug ...

Rim 5, 12: Rávnò kak je po ednom Csloveki greih na *šzevit prišiel* ... ino ta *šzmert* ... (str. 6-7)

Dalmatin: ... raunu kakòr je ... *prišhal* ... Smèrt ...

1 Tim 2, 4: ... ino nai na pravicze *špoznanye* prideio (str. 8)

Dalmatin: ... de bi ... h *šposnanju* ri/nize *prišhli*.

2 Pt 3, 9: ni/teri za *odlasánye* deršio ... nego on má poterplénye znami ... (str. 8-9)

Dalmatin: sa *odlašhanje* dèrše ... on imá potèrpljenje snami.

Gal 4, 4-5: ... *pošzlal* je Bog *šzvojega šzina*, ... ino ga je pod Právdo podvergal, (djál) - (str. 9-10)

Dalmatin: ... je Bug pošlal *švojiga Sinu* ... djaniga pod Poštavo ...

Rim 1, 16-17: ... Moucs Bosja ... stera pred Bogom *valá*, (há)zni stera zhája *zvòre* ... pravicnsi bude *šzvoje vòre sivo* (str. 18-19).

Dalmatin: ... Boshja ... Gèrkom ... ki pred Bugom *vela* ... Ta pravizhni bo *švoje vere shiu* ...

Ef 1, 5-6: ... stere je ná/z *šzébi* zoubštom prietne vcsino, vu tom *lùblénom* (str. 20-21).

Dalmatin: ... *škusi* katero je on nas *pryetne šturil*, v'tém lubim.

Flp 3, 8-9: ... za volio velikoucsega *špoznanya* ... za steroga voljo ... (str. 21).

Dalmatin: ... pruti *šposnanju* Críštuša Jesuša ... sa kateriga volo ...

2 Pt 1, 19: ... Denicza *gori zide* vu vasih *šzerczai* ... (str. 25).

Dalmatin: ... Daniza *gori vsyde* v'vaših *šercih* ...

Ps 1, 1: ... ino ne *šzidi*, gde *špotlivczi šzedijo* ... (str. 25)

Dalmatin: ... inu nešedy ker *šhpotlivci* Sedé.

Tretji po imenu doslej zanesljivo znani in glavni pisatelj prekmurskih evangeličanov, Števan Kúzmíč, je v svoji knjigi *Vòre krsztsanszke krátki návuk* ... (Halle 1754) zajel iz Dalmatinove Biblije gotovo tele primere v svoj prevod svetopisemskih besedil:

Gal 5, 19: *hotlivošt* (libido) - str. 44 - Dalmatin: ... *hotlivošt*.

Lk 17, 10: ... *reczite* ... (str. 81) - Dalmatin: *recite*.

Rim 11, 33: i modroušzti i *špoznanya* Božega ... *nezapopádnyene šzo* ... (str. 88)

Dalmatin: ... ta modrouštinu *šposnanje* Boshje: *še* ... nemogo ... *šapopáti* ...

1 Pt 3, 18: je *o'zivilen* (str. 111) - Dalmatin: *oshiulen*.

Heb 4, 7: ... ne *obtrdite šzrcza vašša* (str. 126)

Dalmatin: *nevtèrdite vašhij šerz*.

2 Tim 2, 19: Trdi *grúnd* Bo'zi *obšztoji* ... (str. 130)

Dalmatin: Leta tèrden *grunt* Boshji pak *obstoji* ...

Prd 11, 3: Csi drvovo *šzpádne kpodnévi*, ali *kpounocsi* ... (str. 140)

Dalmatin: ... kadar Drivu pade, aku pade proti *puldnevi* ali *pulnozhi* ...

Manj zanesljivo je prevzel sledeče primere:

Sir 3, 9-10: *Zdjànyem* i zgovorjeynem ... potrdi *otrokouv hi'ze* (str. 33)

Dalmatin: ... *s'djanjem* ... *Otrokom* hi/he syda. - V narečju: deci.

Ef 6, 1: Vi *otroczi* ... (str. 33)

Dalmatin: Vy *Otroci* ...

Kol 3, 20: *Otroczi* ... (str. 33)

Dalmatin: Vy *Otroci* ...

Rim 13, 1: ... obláštzi ... od Bogá *šzo pošztávlene* (str. 34)

Dalmatin: ... je od Buga *poštaulena*.

Rim 12, 19: ... dájte mešzto *šzrdi* ... (str. 40)

Dalmatin: ... dajte prošztor *šerdu*.

1 Tes 4, 3-5: ... *pošzvecsenye vašše* ... šteri *neznajo* Bogá (str. 46)

Dalmatin: ... va/he *pošvezhenje* ... kir Boga *nesnajo*.

Heb 7, 27: ... za [zvoje la]zitivne grejhe ofre ofrúvati ... ofrúvav]i (str. 103)

Dalmatin: ... sa [voje grehe of]frovati ... je ... of]fral.

Rim 8, 11: o'zivi i va]sa mrtva te]lja po [zvojem vu vami prebivajoucsem Dúhi (str. 138)

Dalmatin: ... je ... va]ha mértvazhka tele]sa oshivèl, ... ker njegov Duh notri u'vas prebi-
va

2 Tes 3, 12: ... naj [z]pokojno]ztyov delajoucsí ... (str. 166)

Dalmatin: ... de pokojnu delajo ...

Ef 4, 22-24: ... i ponouvte]ze vu Dúhi ... (str. 191)

Dalmatin: Ponovite]e pak v'Duhu.

Jn 20, 23: ...]terimkoli je pa zadr'zite, tejm]ze zadr'zijo (str. 194)

Dalmatin: ... katerim je sadèrshite, tem]o sadèrshani.

2 Tim 3, 16-17: ... je od Boga vdejhnyeno ... naj popolni bode (str. 1)

Dalmatin: ... je od Buga notèr vdahnenu ... popolnoma po]stane ...

V svojem prevodu *Nouvega Zákona* (Halle 1771) je bil Števan Küzmič še bolj prisiljen uporabljati Dalmatinovo Biblijo, manj sicer v evangelijih, kjer ni toliko abstraktnega izražanja. Toda tudi tu bi mogli pokazati več primerov, ki govoré za uporabo Dalmatina; naj navedemo le enega, za katerega v svojem narečju gotovo ni imel besede: Jn 18, 11: ... vtekní mecs tvo]j vu no'znicze. – Dalmatin: noshnize.

Najzahtevnejša so bila za prevajanje apostolska pisma, predvsem Pavlova, v katerih najdemo največ Dalmatinovih vplivov:

Rim 1, 1: odlocseni na Evangyeliom ... – Dalmatin: odlozhen ...

1, 4: zgori]ztanenyá mrtvi ... – Dalm.:]kusi tu gori v]taje]nje ...

1, 11: ... naj vám ... podilim ... – Dalm: de bi je]t vam podej]lil ... na potrdjávanye va]e ... – Dalm.: h'potèrjenju ...

1, 18: ... i]ztino vu nepravici]zdr'závajo ... – Dalm.: v'krivici sadèrshujo ...

1, 20: ... ta nevidoucsa nyegova ... – Dalm.: tu nevidezhe Boshje ...

1, 23: ... lazècsi ... – Dalm.: laseozhim ...

1, 30: ... hválci ... – Dalm.:]amohvalci ... hùdoubè zmis]lávci ... – Dalm.: smi]hlauci hu-
dobe ...

2, 1: ... neodgovorjeni]zi ... – Dalm.: nemore]h]e isgovoriti ...

2, 4: ... bogá]zstvo ... zná]fanya ... – Dalm.: sana]hanje ...

2, 15: ... med]ze]bom tou'zi ... – Dalm.:]e mej]abo toshio ...

2, 17: ... ti]ze 'Zidov imenu]jes ... – Dalm.:]e imenuje]h en Jud ...

2, 23: ... po pre]z]topljenje]j právde ... – Dalm.:]kusi pre]topanje ...

2, 27: ... pre]z]toupnika právde ... – Dalm.: pre]topa]h Praudo.

3, 3: ... neverno]zt nyihova ... – Dalm.: Nevera ...

3, 7: ... je ... i]ztina obil]ávava ... – Dalm.: obilné]ha postane.

3, 20: ... je]zpoznanje grejha ... – Dalm.:]posnanje ...

3, 26: ...]zpravica onoga ... – Dalm.: pravizhniga]turi ...

5, 2: ...]zmo i mi pri]z]toupanye doubili ... – Dalm.: pri]top ...

5, 4: ...]zkú]fanye ... – Dalm.: i]ku]shenje ...

5, 10: zmèrjeni]ze obdr'zimo ... – Dalm.: smyrjeni ...

5, 11:]zmo zmèrjenyé vzèli ... – Dalm.: ...]mo vshe smyrjenje pre]jeli ...

13, 12: dén]ze je pa pribli]zo ... – Dalm.: ... pèrblishal ...

14, 13: ... da ne dejvate poteknenyé ... – Dalm.: ... s'opotaknenjem ...

16, 4: Ki]zo ...]zvo]j]inyek podvrgli ... – Dalm.: vrat podvèrgli ...

16, 20: ... poteri Satana pod nogè va]e ... – Dalm.: potèrri Satana pod va]he noge ...

16, 21: ... pomocnik moj ... – Dalm.: pomozhnik ...

1 Kor 1, 19: ... rázumno]zt ti rázumni zavr'zem ... – Dalm.: hozhem ... savrejzhi ...

2, 6: Modrou]zt pa gucsimo med popolnimi ... – Dalm.: ... modru]t pèr teh, kir]o popol-
noma ...

6, 18: ... nej]zte]zami]zvo]ji ... – Dalm.: né]te]amy]vo]ji ...

7, 3: 'Zeni mou'z naj du'zno dobrovolò dá ... – Dalm.: Mosh povèrni Shení dolshno dobro
volo

7, 6: ... pouleg dopú]csanya ... – Dalm.: ... dopu]zhenja

- 7, 17: ... kak je komi Boug vdejlo ... - Dalm.: ... kakor je Bug vřakimu vdejlił.
- 7, 39: 'Zena je zřvřzana kprřvdi ... - Dalm.: Ena Shena je savesana na Pořtavo ...
- 12, 13: ... vřzi řzmo vu eden Dřh napojeni ... - Dalm.: ... vřnim Duh napojeni
- 13, 10: Gda pa pride popolnořzt ... - Dalm.: ... pride tu popolnoma ...
- 14, 20: ... popolni bodite ... - Dalm.: ... bodite popolnoma ...
- 16, 6: ... prezimřvao bodem ... - Dalm.: ... bom ... simoval ...
- 2 Kor 3, 6: ... dřh pa ořzivi ... - Dalm.: ... ampak Duh ořhivy ...
- 4, 6: ... na preřzvecsenyř řzpoznanya ... - Dalm.: ... tu reřvizhenje ...
- 13, 1: ... idem kvřm tretics ... - Dalm.: ... tretizh. - V nareřju: ob tretjin.
- 13, 9: ... vařo popolnořzt ... - Dalm.: ... vařo popolnomořt
- Gal 1, 7: ... řscęjo preobrnuři ... - Dalm.: ... okuli preobrņniti ...
- 1, 16: ... ki me je odlouco zutrobe materę ... - kateri je mene od moje Matere teleřa od lozhil
- 2, 18: ... řzam řzebę preřztoplřvcza vcsinim ... - Dalm.: ... preřtopauzu ...
- Ef 2, 1: řzte bili mrtvi vu preřztoplennyř ... - ... řkusi preřtopljenje ...
- 4, 16: ... vkřp zlořzeno i řzklenjeno ... - Dalm.: vkupe řklenenu ...
- 4, 32: ... bojmo kedendřugomi priřznivi ... - Dalm.: ... priřznivi ...
- 5, 30: řř řzmo zkouřzt nyegovi ... - Dalm.: ... od njegovih kořty ...
- V nareřju řont (madř. csont).
- 5, 31: pridřři řze k řzeni řzvojoi ... - Dalm.: ... ře bo pędrushil k řvoji Shenı.
- 6, 1: Otroczi ... - Dalm.: Otroci. - V nareřju: deca.
- 6, 13: ... da morete ... i vřza opravivři obřztřti ... - Dalm.: ... obřřtřti.
- Filp 1, 14: ... řzo řzrcsnejři grřtřli ... - Dalm.: ... řerzhņejřhi
- 1, 25: ... ořřtřnem na vase gori jemřnye ... - Dalm.: k řva řhimu gori jemanju ...
- 2, 22: řzkřřřfanye nyegovo pa znřte ... - Dalm.: ... de je on i řkushen ...
- 3, 8: ... za skodo i za govno drřzim biti ... - Dalm.: ... sa gouna ...
- 3, 12: ... ka bi řze popolni bio ... - Dalm.: ... popolnoma ...
- 3, 12: ... csi ga kak popřdнем ... - Dalm.: ... popadel ...
- 3, 13: ... ka bi ga popadno ... - Dalm.: ... popadel ...
- 3, 21: ... je zmořzen i podvrzři řzebi vřza ... - Dalm.: ... podvrřzhi ...
- 4, 10: ... kaj řzte řze řze nigda ozelenili ... - Dalm.: ... řte ře oselenili ...
- Kol 1, 28: ... v řřkoga csloveka popolnoga ... - Dalm.: ... popolnoma ...
- 2, 2: ... ti vkřp řzklenjeni ... - Dalm.: ... vkup skleneni.
- 2, 7: řkorenjeni i gori vu nyem pocřimprani ... - Dalm.: ... v řkorenjeni inu s řzimprani ...
- Tes 4, 3: ... ki je pořzvecsenyř va ře ... - Dalm.: ... pořřvezhenje ...
- 1 Tim 1, 13: Ki řzam prvle bio preganyavecz ... - Dalm.: ... Preganjavez ...
- 4, 14: ... rouk ti řřtřri řři ... - Dalm.: ... tęh Stariřhih ...
- 5, 12: Mřjo pa řzoudbo ... - Dalm.: ... imajo řvojo řodbo ...
- 2 Tim 1, 3: ... komi řřlřřim od řřtřri řři moji ... - Dalm.: ... od moih Stariřhih.
- 3, 2: ... hvřlczı ... - Dalm.: řamohvalci ...
- 4, 8: ... ki nyegovo řzkřzanye řřbijo ... - Dalm.: ... prikasanje ...
- 4, 16: Vu prvom mojem zagovřrjanyi ... - Dalm.: ... řagovřrjanju ...
- Tit 3, 5: ... po koupeli preporodjenři ř ponovlenři ... - Dalm.: ... ponoulenja ...
- Heb 2, 2: ... v řřkoga preřztoplennyř ... - Dalm.: ... preřtopljenje ...
- 2, 10: ... popolnoga vcsino ... - Dalm.: ... popolnoma řřuril ...
- 6, 1: ... na popolnejřa řze neřzmo ... - Dalm.: ... h řpopolnomořti ...
- 7, 12: ... more i prřvde premejnennyř biti ... - Dalm.: ... mora ... Pořtava preminjena biti.
- 7, 26: ... odlocseni od grejřnikov ... - Dalm.: ... odlozhen ...
- 9, 5: ... ob řzencřavajoucsı řřsřvnicu ... - Dalm.: ... ob řenzhila ...
- 9, 15: ... zřto je novoga řřkoga řřredbenik ... - Dalm.: ... en řřednik ...
- 10, 1: ... popolne vcsiniti ... - Dalm.: ... popolnoma ...
- 10, 2: ... ednouk ocsi řcseni ... - Dalm.: ... ozhı řzeni ...
- 10, 25: Ne niřřmo tř na ře ... řřpřřvi řse, nego řze opomřnřjmo ... - Dalm.: ... vkup řpřřvi řzhe ... temuzh opomřnřjmo ře ...
- 10, 27: řřzrasno csřkanye řzoudbe ... - Dalm.: ... řřřřřhnu řzkanje te řodbe ...
- 12, 22: ... řzte pri řřřztoplili kobcsin řzkomi řřpřřvi řcsi i gmajni prvorođenih ti popolnoma pravicnih ... - Dalm.: ... h gmajni tęh pęvorojenih ... tęh popolnoma pravicnih ... Za prevzem iz Dalmatina govori tudi - h v rod. mn., ki ga K. ne pozna.
- 12, 24: kkrvi poskroplenři ... - Dalm.: ... pokroplenja ...

- 13, 6: Go|zpoud mi je pomocnik ... - Dalm.:... pomožnik ...
 1 Pt 1, 2: ... vu po|zvecseney Dŭhá |zvétoga ... - Dalm.:... |kusi po|vezhenje ...
 2, 3: ... kaj je priazniven Go|zpoud ... - Dalm.:... je Gospud priasniu ...
 5, 1 Te |ztari/e, ki |zo med vami ... - Dalm.:... Stari/he ...
 5, 5: ... podlo'zni bojđite |ztari/im ... - Dalm.:... bodite podlošni Stari/hem ...
 2 Pt 1, 2: ... vu |zpoznaniji Bogá ... - Dalm.:... |kusi |posnanje ...
 1, 9: ... |zpozábo |ze je zocsi/csávanya ... - Dalm.: inu posabi na ozhi/zhenje.
 3, 16: ... |tera ti nezevcseni i neokrepleni preobrácšajo ... - Dalm.:... prevrazhujo ...
 Jak 2, 8: ... csi krále|zko právdo doprná|ate ... - Dalm.: Aku vy Krajlevo Po|tavo dopèr-
 ne|sete ...
 2, 9: ... liki pre|ztoplávczi - Dalm.:... pre|stopauci ...
 2, 11: vcsinyen |zi pre|ztopávecz právde ... - Dalm.:... |i ti en pre|stopavez te po|tave.

Števan Küzmič je v Predgovoru k svojemu Noveemu Zákonu sicer zapisal – kot utemeljitev potrebe po lastnem prevodu –, da »naši med Mürom i Rábom prebivajuči Sloveni« ne morejo Boga, govorečega po sv. pismu, razumeti, ne le-tega brati, da bi postali modri za zveličanje – »ni s Truberovega, ni Dalmatinovoga, ni Frencelovoga, niti znikakšega drugoga obračanja ... čakati ne morejo«. Ob tem je poudaril, da »tej naši Vogrski slovenov jezik od vsej drugi dosti túhoga i sebi lastivnoga má« – vendar pa so že njegovi predhodniki v pisanju v lastnem narečju, še bolj pa on sam v znatni meri uporabili Dalmatinov prevod Biblije, s čimer niso le uspešno premagali težav pri svojem nelahkem ustvarjanju lastne različice knjižnega jezika, marveč so priznali tudi tisto jezikovno in narodno enotnost z drugimi Slovenci, o kateri govori v istem predgovoru Števan Küzmič sam.

Pripis: Ker je bil rokopis nemške različice tega spisa oddan leta 1973 (glej JiS XXI, 61), nisem poznal razprave A. Vratuše v Zborniku Š. Küzmiča (1974), zato je tudi zdaj nisem upošteval.

DALMATINOV REGISTER – PRVI SINONIMNI SLOVARČEK SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

V strokovni literaturi protestantskega obdobja je večkrat naglašen pomen »REGISTRA Nekatérih bešéd, katere Crajn|ki, Coro|hki, Slovén|ki ali Besjázhki, Hervázhki, Dalmatin|ki, I|trian|ki, ali Cra|hki se drugázhi govoré«, dodan na koncu Dalmatinovega prevoda Biblije (1584). Dognano je, da je nastajal dlje časa; del tega besedišča je prikazal prevajalec že ob izidu Pentatevha (1578), v zvezi z Registrom pa je ugotovljeno, da sta bila glavna inicatorja in urejevalca tega prvega slovenskega pokrajinskega knjižno-narečnega primerjalnega sinonimičnega (kontaktnega) slovarčka Jurij Dalmatin in Adam Bohorič,¹ ki sta bila po lastnih izjavah predvsem vešča obvladovalca »krajskega« slovenskega jezika. Nepojasnjena so ostala imena posredovalcev, informatorjev ustreznega sinonimičnega besedja iz vseh navedenih slovenskih in hrvaških dialektalnih pokrajin. Domnevamo lahko, da so podatke za hrvaško-čakavski ter dalmatinski delež posredovali znani ožji Trubarjevi hrvaški sodelavci (M. Živčić, Ant. Dalmata, J. Juričić in Stj. Konzul), prevajalci njegovih del v hrvaščino, za »Bezjáčki«, to je hrvaški kajkavski delež, pa gotovo kajkavski protestantski somišljeniki, med katerimi ne smemo pozabiti slovenskega rojaka A. Vramca iz Ormoža,² ki je dal v Ljubljani leta 1578 tiskati svojo kajkavsko Kroniko.³ Znano je nadalje, da je bilo besedišče Registra skoraj v celoti vključeno v Megiserjev »*Dictionarium quattuor linguarum*« (1592), prek njega pa ostaja trajno sestavni del slovenskih rokopisnih in tiskanih slovarjev vse do Pleteršnika (1894–95).

Tako je razumljiva določena ustaljenost, nespremenljivost (konstantnost), s tem tudi arhaičnost določenega dela knjižnega besedišča (v določenih zvrsteh, npr. verska obredna besedila) vse do sodobnosti. Nedavno je bil izdela popoln izpis ter abecedno urejen popis – slovarček vseh besed s pomenskimi ustrezniki (2062 leksičnih enot), ki jih Dalmatin izrablja v sobesedilu, pojasnjuje ob robu na straneh tekočega biblijskega besedila (tako imenovane »marginalije«) ter navaja v Registru. Iz raziskave J. Stabeja⁴ je tako vsaj delno vidna praksa izrabe kontaktnih narečnih sinonimov⁵ oziroma poljubnejših razlag pomenske vrednosti besede v tekočem sobesedilu (Npr.: Pojdi tje k' Mravli ti *lejni *vraglivi I. 318 b; noter do *Gorkih vod *Topliz I., 126 a; *Snaħa *Neve|ta je super Ta|ħo II., 118 b; Nekateri sanikerni ljudje *Belialovi otroci, tu je hudi sanikerni lotri I., 155 a itd.). Tako je tudi bolj opazna prisotnost nekaterih nedvomnih hrvatizmov, preko tega posrednika pa tudi starocerkvenoslovanizmov in romanizmov, kar je glede na glagoljaško knjižno tradicijo Hrvatov in tako zahtevni podvig Slovencev, kot je bil prevod celotne Biblije, več kot razumljivo. Opozorim naj na nekatere te medjezikovne kontaktne sinonime že kar na začetku. Npr.: *Dejzħla* – *divójka*; *Zħa|t* – *Dyka*; *Arzat* – *likar*, *Arznia* – *likarija*; *Gvant* – *odizħje*; *ħvinez* – *olov*; *Gnada*–*milo|ardje*; *Terdno|t* – *Tverdnia*; *Fli|*–*ħurba*; *Lo|* – *sdrīb*; *Vbijenik* – *ħjudomorac*; *Paliza* – *ħztaħ*; *ħitejti* – *ħhetuváti*; *Zħeuli* – *ħipel|ħi*; *ħħajħta* – *ħapun*; *ħħeħesna mazħka* – *an-*

¹ J. Rígler, Register v Dalmatinovi Bibliji, JiS 12, 1967, 104–106.

² O njegovem življenju in delu najdemo nove ugotovitve v monografiji A. Jembriha *Život i djelo Antuna Vramca*. (Prilog proučavanju starije hrvatske književnosti i povjesne dijalektologije), Čakovec 1981.

³ Kronika vezda znovich zpravljena Kratka Szlovenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebekom. Stampana v Lublane. . . leto M. D. L. XXVIII (1578).

⁴ J. Stabej, Wörterverzeichnis der Sprachbemerkungen und des Registers in der Biblia Dalmatins 1584. Geschichte Kultur und Geisteswelt der Slaven, III. Band – II. Theil: Abhandlungen. Dr. Dr. R. Trofenik – München 1976, 101–181.

⁵ Termin povzemam po hrvaških raziskovalcih glagoljaškega in kajkavskega knjižnega jezika, ki isti pojav zasledujejo v starejših knjižnih spomenikih. Podrobno o teh pojavih E. Hercigonja v delu Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskologoljskom srednjovjekovlju. Zagreb 1983.

kora; Zhudu – Mirakuli; Granatapfel – morgrana; Šhveplo – šimpor; Verih – Tamian. Med temi posebej izpostavljam besede starocerkvenoslovanskega izvora: Buqve – knyge; Prešhuštvu – prelubodejstvo; Offer – pošvetiljzhe; Isvelizhar – spašitelj; Materniza – Lošhéna; Tirani – progonitelji; Nadjanje – šomnenje; Ajd – poganin; Ptuj – Tuin; Poštava – Sakon; Obluba – Savezhanje; Saudati – otraviti; hod/hud – concubina, itd. Isti avtor je sestavil tudi slovensko-latinsko-nemški slovarček Bohoričeve slovnice⁶ ter nam tako omogočil natančen vpogled v obseg besedišča prve slovenske slovnice. Slovarček vsebuje 1979 leksičnih enot, med temi pa je malo »nekrajnskih«, panonskih in hrvaških izrazov (Npr.: *Gazhe – nieder kleid; Svidok; objemlem vel obimem*; itd.), nasprotno pa precej novoknjižnih. Izvirno besedilo latinske slovnice (obravnavava slovnice zgradbe vseh jezikovnih ravnin z obsežnim ilustrativnim gradivom) je često vzpodbuda za izpeljavo neobstoječe slovenske besede (ali tudi slovnice glagolske oblike) po znanih razpoložljivih besedotvornih vzorcih. Tako ob latinskih tvorbah zasledimo tudi slovenske besedotvorne »kalke«. Npr.: *Quinarius – peták; Octonarius – ošmák, Senarius – shešták; oblivio – posablivošt; Rak fit rakik; pšija Pšizh fit pšizhiza, vel pšizhka; Kojn fit Kojnizhik, Konjka (kobila!); log fit lošhiz, lok fit lozhiz; peru fit perze (za peresce); Calamarium – perniza (črnilnik); tele fit teleze; luzhati, luzhiti – lacio; Perluzhim – adjicio; Piplelem pipati, pipal; rešpiplem – Divello; Regiram, oblaštujem – Rego, Regere; Rojenje – partus geburtus; Rojštvu – partus, geburt; Svazhina – Schwagerschafft; vuzhliv – studiosus; vuzhnu, vmetelnu, rešmišelnu – docte, itd.*

Glede na namembnost, katere cilj je bil izpopolnjevanje, kot je že Trubar tožil,⁷ v marsičem še pomanjkljivega slovenskega knjižnega leksikalnega sistema, imata oba slovarčka za razvoj slovenskega knjižnega besedišča izjemen pomen, seveda pa tudi svoje tipične značilnosti. Register nas obvešča o dialektalno pokrajinski razčlembi in razlikovalnosti besedišča predvsem v govorjenem jeziku, Bohoričev slovarček o pisnih knjižnih besedotvornih sistemskih zakonitostih in možnostih razvoja ob tujem jeziku (kontrastivni vidik). Oba nas izzivata k podrobnejši jezikovni oblikoslovni, besedotvorni in pomenslovni analizi.

Ob tej priložnosti se omejujem na prikaz ugotovitev o dialektalno tipoloških značilnostih Dalmatinovega Registra, primerjalnega sinonimično-kontaktnega slovarčka. Glede »terminološkega poimenovanja« Registra tole: ne gre termina pojmovati strogo dobesedno; upoštevati je treba čas nastanka, možnosti poznavanja besedišča pokrajinskih dialektalnih sistemov slovenskega jezika, predvsem pa praktično sporazumevalni namen Registra. Nakazuje tedaj prepoznano osnovno pomensko besedno ujemanost oziroma neujemalnost, ki je delno besedotvorno, delno tudi morfemsko leksikalno različna (različno poimenovanje istih designatov) v tedanjih slovenskih in delno hrvaških pokrajinskih naddialektalnih jezikovnih različicah, bolj ali manj ustrežajočih sodobni znanstveno utemeljeni delitvi slovenskega jezikovnega ozemlja na sedem narečnih skupin. Potek izoleks pod pokrajinskimi oznakami navedenega besedja se v celoti ne ujema s sodobnimi razmejitvami narečnih skupin, kar je dokazljivo iz glasoslovne ubeseditve dela izpričanega besedišča (refleksi razvoja nekaterih samoglasnikov se ne ujemajo z Dalmatinovo pokrajinsko oznako), upoštevati pa smo dolžni tudi premike v dialektalnih in knjižnih, morfoloških, besedotvornih in pomenskih (semantičnih) sistemih slovenskega jezika v štiri-stoletnem razvoju.

⁶ J. Stabej, Adam Bohorič, Arcticae Horulae. Die erste Grammatik der slowenischen Sprache, Wittenberg 1584. II. Theil: Untersuchungen. Dr. Dr. R. Trofenik, München 1971, 144–206.

⁷ V nemškem posvetilu knjige Ta prvi Dejil tiga Noviga Testamenta 1557 pravi: »Sicer so – hvala bogu – posebno v sedanjem času, nekateri prevedli biblijo iz hebrejščine in grščine v latinski, nemški in laški jezik dobro in razumljivo, kar potrjujejo vsi učenjaki; toda slovenski jezik je sam na sebi reven in glede mnogih besed pomanjkljiv, ima tudi mnogo aequivoca, tj. besed z več pomeni, in se govori ne samo v eni deželi drugače kot v drugi, ampak pogosto v razdalji 2 do 3 milj, da često tudi v eni sami vasi drugače in različno v mnogih besedah in naglasih...« M. Rupel, Protestantiski pisci, Ljubljana 1966, 75.

Ob ponovnem pretresu,⁸ analizi besedišča v Registru, soočamo tokrat predvsem središčni (*Crajn/ki, Coro/hki*) tip besedišča z vzhodnim, panonskim (*Slovén/ki oli Bezjázhki* ob zahodnem *Hervázhkem, I/trian/kem, Dalmatin/kem, Cra/hkem*), pri čemer izhajamo iz novih spoznanj o stopnji pokrajinske (naddialektalne) jezikovne zavesti tedanjega časa, utemeljene v že izvedeni pokrajinsko-dialektalni diferenciaciji. Ta je že omogočala prepoznavanje skupnih in različnih jezikovnih sistemskih zakonitosti (tri jezike z oznakami: *krajnski, herváčki, slovenski – kajkavski*) v treh dokaj sorodnih, a vendar tudi delno različnih jezikovnih tradicijah, ki so se razvijale v kulturnih žariščih slovenskega in hrvaškega jezikovnega prostora. Središčno kranjsko v Ljubljani, zahodnoslovensko, obrobno v Trstu ob stičišču s hrvaško čakavsko glagoljaško tradicijo, ki je pokrivala obalna mesta in otoke (Krk) severne Dalmacije, Istro ter ob slovensko-hrvaški jezikovni meji prodirala v notranjost, v kajkavski narečni prostor, kjer se je v *Ozlju pri Metliki* ob podpori plemičev Zrinjskih razvijala zanimiva čakavsko-kajkavska knjižna različica.⁹ Na vzhodnem, mejnem (panonskem) jezikovnem področju slovenskega in hrvaškega jezika, sta se v »*ogrskem osagu*«¹⁰ stikali preleška in prekmursko slovenska ter kajkavska hrvaška, delno govorna, od 16. stletja dalje tudi pisna, naddialektalna knjižna tradicija.

Kulturološko ideološko sodelovanje slovenskih in hrvaških protestantov je bilo nujno povezano s soočanjem vseh teh govornih, delno knjižnih jezikovnih tradicij (rokopisni in tiskani spomeniki hrvaških glagoljašev, slovenski rokopisni spomeniki vseh navedenih pokrajin). Želja po skupni uporabnosti novih knjig na sodobni, govorni osnovi ljudskega jezika (Lutrovo načelo za protestantsko književnost) je narekovala jezikovno zблиževanje, le pokrajinsko naddialektalne jezikovne različice večša baza uporabnikov (plemičev, meščanov in podrejenih slovenskih deželanov), je te tendence zadrževala. Zmagalo je Trubarjevo trezno načelo o splošno slovenski ustreznosti in uporabnosti (razumljivosti) pokrajinskega že delno kultiviranega obrednega jezika (slovenski kranjski knjižni jezik), ki pa se je s sosednjima, bolj izoblikovanima knjižnima sistemoma, spajal na leksikalni ravnini z ustrežno uporabo kontaktnih medjezikovnih sinonimov,¹⁰ kadar je bil v domačem jeziku začuten nepremostljiv primanjkljaj.

Tako nam Register kljub (slučajnemu) omejenemu izboru pokrajinskega dialektalnega besedišča vendarle odstira pogled na tipološke značilnosti pokrajinskih besedotvorno-leksikalnih sistemov. Iz vzporedno navedenih sinonimov je mogoče razbrati zanimive podatke o smernicah razvoja besedišča v navedenih pokrajinah, pa tudi njegove ustalitve ali ukinitve v slovenskem knjižnem razvoju.

Že na prvi pogled je v Registru opazna naslednja značilnost. Pod oznako *Slovénski ali Bezjájčki* zasledimo pogoste sinonimične nize (2–3–4 lekseme, ki se medsebojno razlagajo), ki

⁸ Prva analiza besedišča Registra se omejuje na prikaz istosti in različnosti besed pod oznakama *Krajnski, Koroški*. Primerjaj M. Orožen, *Leksikalni doprinos Koroške k slovenskemu knjižnemu jeziku v 18. in 19. stoletju*. Zbornik IX. seminarja za SJLK, Ljubljana 1973, 45–58.

⁹ J. Vončina, *Ozalski jezično-književni krug*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 10, Zagreb 1968, 195–205.

¹⁰ V uvodu glagolskega Prvega dela novega testamenta iz leta 1562, Novega testamenta, prevedenega po Trubarjevem prevodu v hrvaški jezik (A. Dalmata in Stj. Konzul), je zapisano: »jesmo va ovo naše tmačenje ove priproste, navadne, razumne, občne, vsagdanje, sadašnega vrēmena (besede), koje Hrvaté, Dalmatini, i drugi Slovenci i Kranjci naivéce va njih govoren'ju govore, hotéli postaviti. I kadagodé dve ili tri besedé za jednu, kako na strani videti hoćete, da svaki bude moći razumeti, jedna beseda, ili ime, po dva puta, i po tri izrećena i pisana, da jedna drugu tlaćmači.«

Ime svojega Registra Dalmatin takole pojasnjuje: Inu h pu|lednimu, de bi leta Sloven/ka biblija le tém bujle inu dalje mej v|emi Slovenci mogla je sa|topiti: taku |o ene teshi|he inu nekar pov|od navadne Be|jede, nikar le na |trani raven texta s|drugimi be|jedami sloshene, inu s' Sveysdzami snaminovane: temuzh je tudi sadaj na konzuz lete Bible s'ili|om en regil|hter, po redi tiga a. b. c. po|taulen, de, kar bi kej eden v'textu nemogel dobru sa|topiti tu more ta sadaj v'regi|htu y|kati. Kakòr kadar bi en Harvat nemogèl sa|topiti, kaj je rezhe Arzat, taku y|zhi sadaj v'puh|htabi, A, Arzat, tu je njegou jesik po|taulen, sla|ti, Likar, inu more taku on v'|voim Iesiki Likar sa Arzat brati. Taku kateri bi nesa|topil kaj je reko Buque, ta i|zhi v'puh|htabi, B, taku najde de je Iesike reko v'njega jesiki, Knige. Satu more on v'|voim jesiki sa Buque Knige brati. Inu taku je tudi ima od drusih be|jed sa|topiti, ker kuli enimu naprej prideo, de jih more sa|topiti, ta, ali na |trani pogledaj, ali pak sadaj v'regi|htu.

ustrezajo le enemu leksemu, redko dvema, pod drugimi pokrajinskimi oznakami. (npr. Krajski: *Reva*; Koróški: *Kumer*, Slovénski oli Beziáčki: *tešhkozha*, *poshmezjanje*; Harváčki. . . : *Nevolja*; ali središčno: *Osnaniti*, vzhodnoslovensko pa: *pokasati*, *povédati*, *navéstiti*, *nasnánje dati*; središčno: *Postava*, vzhodnoslovensko: *sakon*, *obizhaj*, *sapovid*, *naprava*, itd.). To vzhodnoslovensko leksikalno »obilje« je zelo zgovorno, obenem pa tudi zagonetno. Priča o izjemni besedotvorni izoblikovanosti in prožnosti te različice jezika, ki se besedotvorno-leksikalno v veliki meri ujema s slovensko in hrvaško različico jezika na zahodni dialektalni periferiji: njune glasoslovne (in tudi leksikalne) posebnosti so v Registru posebej nakazane. Vse to priča bodisi o starem, dolgotrajnem jezikovnem sožitju ali uspešnem, naglem razvoju njunega knjižnega besedišča.

Iz povedanega sledi, da nam kaže soočati glede na besedišče slovenskega knjižnega jezika predvsem dve ustvarjalni knjižni žarišči: središčno slovensko – kranjsko in vzhodnoslovensko (panonsko) – ter kajkavsko hrvaško. Med njima so v Registru v luči kontaktnih sinonimov nakazane naslednje tipološke leksikalne razlike:

1. Obstojnost sinonimičnih nizov, besedotvorna razčlenjenost panonskih izvorno slovenskih besed v odnosu do središčnega slovenskega jezikovnega prostora (po Registru se leksikalno združujeta kranjski in koroški narečni prostor), kjer so tuje popačenke v precejšnjem obsegu iz leksikalnega sistema izrinile izvorno slovensko besedišče, kar ponazarjam z navajanjem primerov izpod oznak *Krajski* proti *Slovénski oli Beziáčki*. Npr.: *Brumen – Dobèr*, *pozhten*; *Butora – Rabot*, *Breme*, *Terh – Brime* (Herváčki. . .); *Lu|ht – volja*, *hotenje*, *shelje*; *Gvant – Svyte*, *halline*, *šuknja*; *Klagovanje – Toga*, *shalot*, *shalovanje*; *Rigel – sapor*, *sasvor*, *sa|op*; *Shlahta – pleme*, *ruod*; *Nid – Na|lob*, *savidost*, – *Nenavist* (Herváčki. . .); *Tro|ht – kripot*, *vti|enje*; *Offer – Prino*, *pošvetili|zhe* – *shartva*, *jadlo*, (Herváčki. . .); *Gold|hmit* – *šrebrenar*, *slatar*; *Shtalt – kip*, *obras*; *Grevati – pokajati*, *shalovati*; *Leben – shivot*, *shitek*; *Ledig – odvésan*, *pro|t*; *Kelder – pivniza*, *kliet* – *konoba* (Herváčki. . .). Prevladujejo seveda ustrezniki (kontaktni sinonimi) za en pomen, designat, med temi zasledimo zanimive vzhodne, tudi v sodobnem prekmurskem dialektu potrjene arhaizme ter druge izvorno slovenske besede, ki so se v obdobju purizma v začetku 19. stoletja dokončno delno uveljavile v slovenskem knjižnem jeziku.

Npr.: *Ga|sa – Vliza*; *Gnada – Milo|t* – *milo|rdje* (Herváčki. . .); *Martra – Moka*; *Mord – Rasboj*; *Ozhat – švatba* – *pir* (Herváčki. . .); *Shold – plazha*; *Rihtar – šudez* – *šudaz* (Herváčki. . .); *Truga – Raka*; *Shegnati – Blago|loviti*; *Pozerati – potro|hiti*; *Sashmagati – odduriti*; *sani|htar jimejti*; *Panovati – saklinati*; *Nidati – Nenaviditi*, itd.

2. Izpričane so številne razlike v središčnem in vzhodnem tipu besedišča pri poimenovanju istih designatov z različnimi, izvornoslovenskimi leksemi. Opazna je večja količina neizpeljank v središčnem tipu besedišča, pri izpeljankah pa je potrjena delna izraba istih, v večji meri različnih besedotvornih vzorcev. Pojavlja se tudi že omenjena zakonitost: enemu središčnemu leksemu ustreza vzhodnoslovenski sinonimični niz: Npr.: *Maura – doga*, *Trakázha*, *donda* – *Duga*, *dugázha* (Herváčki. . .); *Hrib – verh*, *goriza* – *Holmaz* (Herváčki. . .); *Streja* – *krov*; *Pi|ker* – *Lonez*; *Oblizhe* – *Obras*; *Otroci* – *Deza*, *Lakota* – *Glad*; *Komulz* – *Lakát*; *Hudizh* – *vrag*; *Iezha* – *vosa*, *Temniza* – *vsa*, *Tamniza* (Herváčki. . .); *Glina* – *Yloviza*, *illo*; *Luzh* – *svetlo|t*; *Pe|t* – *Rokovéd*, *šhaka*, *pergi|zhe*; *Prasnik* – *švetek*, *švetézhni dien*; *Neve|ta* – *šnaha*, *Sarozhniza*; *Vamp* – *Trebuh*, *keshmani*, *kerepuhi*, *Felleki*; *Zhi|lu* – *Razhun*, *šuma*; *Obluba* – *obezhánje*, *savezhanje*, *sagovorenje* – *savet* (Herváčki. . .); *Vá|šello*, *va|niza*; *part* – *sa|lon*, *sa|stor*; *Moka* – *Melja*; *prepad* – *globozhina*; *škalla* – *Rupozha*, *pezhina*; *Strup* – *zhemer*; *Sve|tu* – *verno*, *marlivo*; *Pole* – *ovo sdaj*.

3. Prevladujejo različni in različno izpeljani izvorni slovenski kontaktni sinonimi: Npr.: *Drushina* – *Obitel*; *Ouzhar* – *Pa|tir*; *Pogreb* – *pokop*; *Tlaka* – *Rabota*; *Vbijenik* – *Ijudomórza*; *šovra|shnik* – *nepri|jati*; *Prizhovanje* – *švedozhan|stvo*; *Pu|zhava* – *Pu|tina*; *Roj|tvu* – *Narod*; *Odre|shenik* – *Odkupitelj*, *o|loboditelj*; *Ohranenik* – *Ohranitelj*; *Potratnik* – *Potró|shnik*;

Po[hrej]hnik - Lakomèz; [vejzhnek - [vetilnik; Tol[stina - Tuzhja, ma[hzha; Supernik - protivnik; Vinku[hti - Trejazi; Tirani, [ilniki - progonitelji; Podboji - Stabri; Proga - Modriza, itd.

4. V besedišču Registra prevladujejo samostalniki, zasledimo pa tudi precej leksemsko različnih glagolov, pridevnikov in prislovov; besede nepregibnih besednih vrst (vezniki, predlogi) so slabše zastopane. Npr.: povabiti - posváti, Saupyti - sakriknoti; Saudati - otrovati; Rediti - kojiti; Pozhela - pryela; Luzhiti - Hitati; Osnaniti - pokasati, povédati, navé[ti, nasnáje dati; Prehinyti - prekanyti, premotyti; Sprejmiti - [prevoditi; Stlejzhi - [tolzhi, [tèrti; V[nél - vnetil, sashgal; Vpra[hati - pitati; V[aker[hne - V[akovázhke; Pitanu - Tuzhno; Ia[nu - vedro, zhi[to; Letu - ovo, vete; Temùzh - nego.

5. Za osrednji in vzhodnoslovenski jezikovni prostor so značilne delno različne popačenke tujega izvora. V središčnem besedišču Registra prevladujejo nemške popačenke, v vzhodnoslovenskem se pojavljajo romanizmi in madžarizmi, vendar v manjšem obsegu (na prave hrvatizme in besede starocerkvenoslovenskega izvora je bilo že opozorjeno). Npr.: Lintvor - posoj, Drakón - Drakun (Herváčki. . .); Buqve - knyge; Far - pop; Rablin - Hagar; Taushent - Jesero; Galufija - zhalárno[st; Kranzel - vienaz, korona; Pehar - zha[hha; Shtrik - konópaz; Zejgli - Quadréli, zigli; Muri - Arapini; Lampa - Lampash; Krona - Koruna; Kuffer - Brunz, Med; Logri - Apó[toi, vzhenzi; Bukou[ki - djazhki; Ajd - Pogan. Izpričani so tudi primeri, ko se v osrednjem besedišču Registra pojavlja izvirna slovenska beseda - sinonim vzhodnoslovenske popačenke. Npr.: Me[stu - Varosh; Vogel - kanton; Dshella - Orság, Semlia, Strana; Zhudu - Mirakula; Tretizh - h tretji Barti (!); Voj - kalaus, itd.

6. Za besedišče pod oznako Slovénski oli Bezájčki so glede na narečni prostor, ki ga Dalmatin tako označuje (gre za področje štajerske in slovenske panonske narečne skupine ter hrvaški kajkavski narečni prostor), značilne nekatere glasoslovne razvojne neskladnosti. Na podlagi teh je mogoče prepoznati slovenski ali tudi hrvaški izvor besede iz zahodnega kulturnega žarišča (čakavsko-glagoljaškega ali tudi slovenskega kraškega in istrskega narečnega področja) ne glede na nedosledno oziroma različno grafiko. Ob primerih z regularnim slovenskim razvojnim refleksom za nosnik *o* poleg slovenskega *o-ja* zasledimo tudi primere s hrvaškim *u-jem*: ku[hnoti, Moka - Muka; votroba - vtroba, dogo - duga, tozha - tuzha; vsal, [udez, Rasluzhenje, Suprot, itd. Podobno zasledimo v posameznih primerih tudi *a* za polglasnik, ki ga Dalmatin piše večinoma z *e* in *i*: [lobodan, tro[hak, vienaz, Lanaz, konopaz, Holmáz. Hrvatizme prepoznamo tudi po drugačni pomenski vrednosti, po diftongični pisavi za poudarjeni *ě* ter *i* za poudarjeni in nepoudarjeni *ě*: vienac (krona), vrieme (čas); Rizh (beseda), Divójka; Brime (brema); Didina (Ozhan[stvo, dedina, Babina); Rika (Reka); Ditizhi (Detizhi, mladienzi); Nim (Niem); [vidok; jure (vshe - vre).

7. Glasoslovno neujemanje glede na osrednji sistem in slovenski narečni prostor je značilno tudi za nekatere slovenske besede, ki dokazujejo, da so se slovenski protestantski pisci namerno izogibali različnih fonoloških dialektizmov, zlasti diftongizacije,¹¹ ki je v tem času verjetno že zajela ves dolgopoudarjeni vokalizem. Regularne glasoslovne razvojne različice skupnega slovenskega besedišča so umeli podrejati knjižnemu osrednjemu sistemu. Do neskladij je prihajalo tam, kjer je narečni glasoslovni razvoj enotni izvor skupne slovenske besede že zabrisal. Npr.: Dauri - duri - dveri: vrata; podobno v primeru vshe (že) - vre - jur - jure; apnu - vapno - japno, ali pa ob primerih, ko osrednji knjižni jezik in narečni prostor nista imela izvorno istega leksema. Tako zasledimo zanimiva neskladja pri pisavi prislovov. Središčni primeri imajo *-u* < prvotnega izglasnega *o-ja*, vzhodni ohranjajo arhaičnejši *-o*; Ia[nu - vedro, zhi[to; Pytanu - Tuzhno; Ri[nizhnu - i[stino, pravizhno; Ro[htanu: prasheno; Kun[htno(!) - Modro, Ra[umno, vmetelno, [hegavo; Okuriti - Terdo, okórno; Mumu - Mimo. Potrjeni so diftongi za padajoče poudarjeni dolgi *e*, za *ě* in polglasnik (\bar{e} > a/e > ie). Primeri izhajajo prej iz koroškega in štajerskega kot panon-

¹¹ O načrtnem ukinjanju diftonga *ej* za dolgopoudarjeni *ě* (jat) v jeziku slovenskih protestantskih piscev glej razpravo J. Rigler, Začetki slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 1968.

skega narečnega prostora. Npr.: Kelder – pivniza, kliet; Mutašt – Niem; Obrupati – oplejniti; Plejnovati – plienjati; Rupati – plien; Pajn – pien; Prasnik – švetézhni dien, švetek; Velaki, Oblaštniki – muozh; Shlahta – pleme, ruod; Ošobejnik – puodšed; Predej – komuora.

Vse to sô važna dejstva, ki nam bodo pomagala izpopolniti našo predstavo in sodbo o razvitosti in stopnji normativnosti vseh jezikovnih ravnin slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju.

REGISTER

Nekaterih besed, katere, Crajnski, Coroški, Slovénski ali Besjázhski, Hervázki, Dalmatinski, Istrianski, ali Craški, se drugázhi govoré.

Crajski	Coroški	Slovénski ali Besjázhski	Harvázški, Dalmatinski, Istrianski, Craški
A.	A.	A.	A.
Ajd		pogán	pogánin
Ajdje		pogáni	
Ajdovski		pogánski	
Ajšvar		savidliv	
Ajšrati		savidisi	
Animas		Dojka	
Ampak		Ale	
Ankora, ali shelesna mazb- ka		Sidro	
Antverbar		Mejštrér	
Antverbárskih		Mejštréskih	
Apnu		vapno	
Apójtel, logér	logér, dvánáislá		japno
Apojéšivú	logérstvu		vuzhenik
Arnošb		oklôpi shelesni	oklope
Ařut		vřab, Likar	
Ařnia		Likaria	
Ařba		kopka	

VELIKI KÓD SLOVENSKEGA JEZIKA IN KNJIŽEVNOSTI

Štiristoletni jubilej prvega slovenskega prevoda biblije in prve slovenske slovnice ima veliko večji kulturnozgodovinski pomen, kakor smo ga v času, ki mu ni preveč do zgodovinskega spomina, pripravljeno priznati. Delo J. Dalmatina (*Biblia, tu je, vse svetu pismu*) in A. Bohoriča (*Arcticae horulae*, oboje 1584) je namreč prva manifestacija narodne, intelektualne in besednoustvarjalne volje, na podlagi katere se je v zgodovini razvil pojem slovenstva v današnjem pomenu besede. Gre za temelj, na katerem smo se gradili in na katerem smo gradili, kar pomeni, da je beseda o tistem prvem impulzu, ki nas je iz gole biološke dvignil na raven tudi duhovne (kulturne) eksistence. Slovenska kulturna formacija in duhovna geneza sta delo reformacije v 16. stoletju, v njej pa sta – kot program in njegova uresničitev – na prvem častnem mestu prevod biblije in slovnična kodifikacija jezika.

Geneza slovenske reformacijske miselnosti razkriva sočasno delovanje tistih evropskih duhovnih tokov, ki so se v normalnem književnem razvoju razvijali postopoma. Njeni izviri segajo od nominalizma v srednjeveški filozofiji do najbolj skrajnih oblik reformacijskega gibanja. Pri tem je pomembno, da se je spremenil življenjski občutek. *L'uomo universale* je našel v odnosu do religije, znanosti, države in zgodovine – sebe. Zato je začel s kritiko sholastike ter podvomil o *docta religio*; oživil pa je izobrazbeni ideal v klasični starini ter v duhovnih pozicijah, ki so jih zavzemali antični avtorji, našel pogum za etično preobrazbo krščanstva. Gibanje je ostalo v okviru cerkve, ki pa ni mogla zavreti človeškega duha. Le-ta je zavrgel srednjeveško življenjsko signaturo (*Pulvis es et ad pulverem reverteris*) ter privzel novoveško bivanjsko kategorijo (*Homo sum et nihil humani a me alienum puto*).

Odgovor na vprašanje o protislovnosti slovenskega reformacijskega svetovnega ter političnega nazora, v katerem je zapaziti razloček med javno smerjo in stvarno pripadnostjo, je mogoče šele na podlagi mnogih dejavnikov. Za luteranstvom, cvinglijanstvom ali flacijanstvom so se skrivala družbena in politična dejstva, ki so bila resnični vzrok in gibalo teh smeri. Slovenska dežela, ki ni imela svoje upravopolitične tvorbe, ki je bila brez svojega plemstva in v stalni nevarnosti pred Turki, ni bila in ni mogla biti družbeno diferencirana in družbeno razvita v tisti meri, ki bi bila zahtevala večjo in bolj izrazito ideološko diferenciacijo. Trubar je to čutil in je zato odklanjal načelne debate o teoloških stvareh. Heterogenost idejnih prijemališč in hkratno sprejemanje uradnega luteranstva je bilo izraz objektivnih zgodovinskih dejstev, ki so odmevala v slovenskem reformatorju. Le-ta je izšel iz ljudstva in njegova verska problematika, ki jo je razrešil v duhu luteranstva, je bila odsev duhovnih stisk slovenskega naroda. Kot organizator protéstantizma je Trubar postal ideolog tedaj naprednega družbenega razreda, ideolog mladega meščanstva. S sprejetjem nekaterih prvin cvinglijanskega racionalizma je postal celo tolmač najbolj naprednih teženj tega razreda. Njegova osebnost pa ga je vendarle vodila v kompromis s plemstvom, od katerega je bil gmotno odvisen.

Trubar – na primer – svojih nazorov ni izpovedoval v obliki polemike. Skušal jih je celo zatajiti, ker so bile nekatere težnje, ki jih je gojil, v slovenskem družbenem položaju brez opore. Trubarjevo duhovno življenje je torej odsev notranjih protislovij, ki so značilna za posebni položaj mladega meščanstva na Slovenskem. Postal je ideolog novega, naprednega družbenega razreda, ni pa hotel in mogel prekoračiti možnosti, ki jih je le-ta objektivno imel. Vrhunec njegovih naporov je bil slovenski cerkveni red z očitnimi tenden-

camo po združevanju in notranjem povezovanju slovenskega ljudstva. Demokratična tendenca, ki je bila naperjena naravnost zoper absolutistične načrte, pa je razkrila še eno lastnost: slovenski protestantizem je ohranil relativno idejno in popolno organizacijsko enotnost (Dušan Pirjevec). Zato je bil že v njegovih začetkih razločen odpor proti Vergerjevemu načrtu o nekakšnem splošnem slovanskem jeziku. Trubarjeva odločitev za materinščino je prihajala v času, ko so se tudi v Evropi formirali narodi in ko so bile možnosti za nastanek slovenskega naroda dovolj razvite. Veličina te odločitve je bila v tem, da je ravnala v soglasju z ustvarjenimi pogoji in v soglasju s perspektivo, ki so jo omejnene možnosti odpirale. Znotraj takšnih trenj je obstajalo še protislovje med cvinglijanstvom, ki je ustrezalo demokratičnim, humanističnim in plebejskim prvinam Trubarjeve miselnosti, in luteranstvom kot uradno refomacijsko smerjo. Nasprotje cvinglijanstvo – augsburška konfesija je reševal z delom za slovensko knjigo. Na voljo je imel samo še eno možnost, za tega pa se ni odločil. Odločil se je za pot, ki je imela v sebi več perspektive. Trubar je bil močna in izrazita osebnost, v kateri so z nenavadno silo odmevala nasprotja časa. Njegovo delo pa je bilo v soglasju z zakonitostmi razvoja in z njegovimi perspektivami. Izbral je kulturo kot tisti faktor, ki je reševal in ohranjal slovenski narod tudi v kasnejšem zgodovinskem razvoju.

Zgodovinske pobude, iz katerih je izšla slovenska knjiga, so torej dokaj različne. Delovala je najprej tista sila, ki jo je bilo zapaziti že v srednjeveškem sporu med realisti in nominalisti. Ta je pomenil upor zoper duhovno diktaturo enega samega središča ter zahteval tudi za posameznika svobodo misli. Tendence, ki so hotele dati veljavo človekovi individualnosti, so razkrajale srednjeveški univerzalizem. Latinski jezik in književnost v 16. stoletju nista bila več občutena kot nekaj splošno evropskega, ker so bili zarodki narodnosti že premočni in preveč izraziti. Poleg te zavzetosti za pravice individualnega naroda, ki jo lahko imenujemo domovinsko ljubezen, je delovala še reformatorska gorečnost. Verska vnema pa je v tem času ideološka vnema in hkrati stopnjevana družbenopolitična dejavnost. Družbena nasprotja so dobivala religiozno obliko in čim bolj so bila ostra, tem večja je bila verska vnema. V Trubarju so težnje časa odmevale z vso silo. Normalna razrešitev je bila v prvi slovenski knjigi, ki je dejanje resničnega kulturnega ustvarjalca. Njen avtor je občutil duhovni problem in ga znal rešiti. Objektivni momenti in silnice so se že sami po sebi usmerjali v takšno odločitev; potrebna je bila le še subjektivna zavest, ki bi vse objektivne težnje in možnosti realizirala in organizirala spontano dogajanje. To odločitev je storil Primož Trubar.

Prvi dve knjigi sta bili katekizem in abecednik. To je značilno za ideološko usmerjenost slovenske reformacije in hkrati simbolično za tematsko razčlenjenost slovenskega slovstva v obravnavanem času. Potreba po izobrazbi se je družila z verskimi cilji kateheze, kar pomeni, da je šlo posvetno pod roko z verskim.

Reformacija prinaša namreč tudi v šolstvo na Slovenskem tehtne novote, ki se razkrivajo zlasti v nastanku osnovne šole in gimnazije. Do tega časa osnovne šole, ki mora biti elementarna, namenjena vsakomur, in mora uporabljati materinščino kot učni jezik, ni bilo. Trubar je ločeval poklicno (latinsko) šolo od osnovne. V prvi naj bi se izobraževal naraščaj za posvetne poklice, potrebne pri upravljanju dežele, in podmladek za protestantske duhovnike. Osnovna šola pa naj bi dajala učencem temeljno znanje katekizma, petja, branja in pisanja. V ta namen so izdajali abecednike (npr. Trubarjeva iz leta 1555 in 1566) ali različnim spisom dodajali navodila za učenje branja (npr. Krelj v *Otročji bibliji* 1566). Izdaje katekizmov, ki jih je začel 1550 Trubar, so rabile za pouk verouka, hkrati pa so bile tudi šolska berila. Za petje so uporabljali številne izdaje pesmaric, v katerih je bilo dovolj ustreznega (tudi z notami opremljenega) gradiva.

Med predmeti so bili poudarjeni jeziki, verouk in petje. Pri vseh je bila v ospredju praktična plat. Jezikovni pouk je dajal prednost aspektom, ki so vplivali na stilistično podobo

reformacijskega slovstva. Ker je bil tisk slabo razširjen, je bila govornjena beseda poglobitvena oblika množičnega sporazumevanja. Jezikovni pouk je torej moral prevzeti nalogo, da učenca usposobi za logično in učinkovito izražanje. S tem sta dobili večji vpliv logika (dialektika) in retorika. Zgovornost, ki je bila končni pedagoški smoter, so dosegali zlasti s poukom sintakse, ki je prihajala na vrsto po oblikoslovju. Ob njej so učili prozodijo, s čimer so hoteli zbuditi zmožnost oblikovanja misli v vezani besedi. Oblikovanje proznih in pesniških besedil, ki je postalo najvišja izobrazbena zahteva, je bilo v skladu z ideologijo protestantizma, ki je v kulturne obrede vpeljalo predvsem pridigo in pesem, isti namen so imele tudi govorne vaje, pri katerih so recitali dialoge, Terencijeve komedije in Cicerona. Rektor Nikodem Frischlin je sam pisal latinske drame, od katerih je bila ena (*Sussane*) tudi v šolskem programu. To bi kazalo, da je ljubljanska gimnazija gojila tudi dramatično dejavnost, ki pa najbrž ni segla do slovenščine.

Šolska izobrazba je torej ustrezala poglobitvnim tendencam reformacijske miselnosti. Vzgoja v obravnavanem duhu pa je pomembno vplivala na zunanjo obliko protestantske slovenske književnosti. Na novo je zastavila problem kompozicije, stiha in stila, zavrnila večidel vsa dotlej vladajoča načela in tudi na tem področju prinesla novote, ki so imele velik literarni pomen. Slovenska protestantska književnost se sicer ni povzpela do svojega izvirnega umetniškega dejanja, a je s svojo tematiko in obliko že silila čez okvire, ki jih je postavljalo nabožno pismenstvo. Da ni prišlo konec stoletja do nasilnega zloma, bi se bilo po logiki stvari slovensko slovstvo estetsko mnogo prej razčlenilo in dalo prve leposlovne rezultate. Nemar protireformatorjev, ki niso znali oceniti niti vloge nabožne literature, je ta korak odgodil za daljšo dobo in slovenski slovstveni položaj vrnil na izhodišče.

Središče vseh reformacijskih prizadevanj je bila biblija. Za slovenščino je pomenila preizkušnjo in zmago hkrati. Njen vsebinski razpon sega namreč od konkretnosti v težke abstrakcije, slogovno pa prinaša enostaven narativni izraz ob skrajni kompliciranosti ekspresije. Jezik, ki zmore biblijo, je slovstveno zrel. Že Trubar je s svojim prevodom novega testamenta, še bolj pa Dalmatin s celotnim svetim pismom, opravil pomembno dejanje. V slovensko slovstvo je s tem vstopil vzorec trajne literarne vrednosti, ki je v nadaljnjih stotletjih vzdrževal jezikovno in kulturno tradicijo.

Odmev biblije je v zahodnoevropski zavesti eden najbolj markantnih, saj gre pri tem za literarnoteoretična, antropološka, psihološka, zgodovinska, sociološka in mitološka vprašanja, ki segajo prav v današnji čas. Za Dalmatinovo kulturnozgodovinsko dejanje (prevod biblije) je mogoče reči, da je »veliki kód« (N. Frye) za štiristoletni razvoj slovenske metaforike, jezika in stila. Vse do moderne, ko biblija iz etičnega in estetskega postane samo estetski fenomen, zapažamo v proznem oblikovanju njen model. Gre za poseben miselni diskurz, ki ima pomen za celotno Zahodno Evropo in ne samo za Slovence. Z besedami protagonista zgodovine recepcije (H. R. Jauss) bi ta pomen označili kot normodaven in formativen, kot tak pa bi zaslužil večjo pozornost in strokovno obravnavo.

Druga ravnina obravnavanega pomena je nastanek določene miselne ali intelektualne koherence. Ko se je reformacija odločila, da biblijo brez posrednika da v roke vsakemu posamezniku, je s tem le-tega priznala za individualno celoto in posebnost (= subjekt), ki ima ne le pravico, temveč tudi dolžnost izbire in presoje. S tem je dokončno vzpostavljena ločnica med področji *civitas dei* in *civitas terrena*, v spoznavno-filozofskem smislu pa se je uresničila avguštinska premisa: *Noli foras ire, in interiori homini habitat veritas*. Posledica tega je bila daljnosežna epohalna iniciativa, ki jo predstavlja rojstvo evropske metafizike subjektivnosti v novoveški zgodovini.

Ta zgodovinski obrat je bil mogoč, ker je bila v idejni dinamiki slovenske reformacije vrsta izredno pomembnih zametkov. Temeljna protestantska ideja o neposrednosti in sub-

jektivnosti religioznega elementa je podirala mostove s srednjim vekom. Središnji pojmi slovenske protestantske ideologije so bili sicer vzeti iz krščanstva, vendar ne iz njegove sholastične oblike, marveč iz pravrščanske faze (patrizem).

Milost je v Trubarjevi miselnosti izraz božjega duha in neposredne vernosti. Vero pojmuje kot izrazito osebni odnos do boga; izpopolnjevanje pa je posledica obeh prejšnjih pojmov. V tem sistemu protestantskih vrednot je opazen temeljni razloček, ki jih loči od katolicizma: gre za ponotranjenje in za poosebljenje. Protestantizem je reševal stvari z notranjo in osebno prepričanostjo. Ni jih več utemeljeval z vladajočo avtoriteteto, kakor je bilo do njega; tako so bile dobljene prve možnosti za porast individualizma v človeku. Na mestu božje nezmotljivosti in cerkvene nestrpnosti sta se pokazali človeška relativnost in strpnost.

Srednjeveško cerkveno, avtoritativno in transcendentalno je zamenjala posvetna, individualna in imanentna kultura. Reformacija je imela v tem procesu prehodno vlogo. S srednjim vekom jo je družila močna pozicija religioznega elementa, z novim razdobjem človeške zgodovine pa nemirna revizija posameznih področij človekovega bivanja. Pogledi na življenje so se osvobodili načel filozofije in teologije, ki sta formalno zadovoljevali težnjo po intelektualni stabilnosti in koherentnosti. Novi čas je označevala dinamika, ki je porajala miselna nasprotja. Vstajali so spoznavni in svetovnonazorski problemi in reševati je bilo treba vprašanje družbenega sožitja. Vrsto divergentnih teženj pa je vendar obvladovalo nekaj enotnih načel. Temeljna prvina novega življenjskega stila je bilo širokopotezno posvetenje (laizacija) življenjskih vrednot, kar se je na evropskem Zahodu združilo s splošno realizacijo državne ideje. Avtonomnost države je pomenila pridobitev zemeljske usmerjenosti in normativnosti. Na vseh področjih se je uveljavljal o načelo individualnosti, ki je postalo izhodišče za osebno svobodo.

Srednjeveška cerkev je bila enotna. Z reformacijo pa so nastale številne ločine, tako da je njena avtoriteta vse bolj padala. Verstvo je izgubilo veljavo, ki veže in uklepa. Srednjeveški univerzalizem je propadel, z njim pa je bila načeta enotnost evropskega civilizacijskega procesa. Evropska integracija, o kateri je mogoče govoriti do tega časa, se je z dezintegracijskimi procesi umaknila začetkom narodnih integracij. Slovenski protestantizem je bil po zamisli širok in trdno prepričan o pomembnosti dogajanja na našem ozemlju. Zato se je ob drugih vidikih integracije kot eden odločilnih dejavnikov pokazala domovinska in slovenska zavest, ki pa je ne smemo precenjevati. Odnos slovenskih reformatorjev do domovine je podoben čustvu, ki ga »zbujata domača gruda in glas domačega zvona«, kakor bi rekel Paul Hazard. Ob tem čustvu je še zelo malo razmišljajočega uma, ki bi ga obrazložil in potrdil. Ob občutku, da se je kdo dotaknil globljega bistva etničnih vprašanj ali tudi zunanje slave domovine, so se začenjali čustveni protesti. Čustveni so bili tudi vsi odlomki, ki govorijo o slovanski enoti, sorodstvu med narodi in celo etimološka razlaga etnika Slovan z besedo *slava*. Do resnične narodne zavesti je bilo kljub temu še daleč. Zato v tem času lahko govorimo samo o elementih naroda in o zametkih narodne zavesti, torej o nekakšni višji stopnji literarne nacije, nikakor pa ne smemo v 16. stoletje vnašati tistega, kar ustreza fazi slovenskega preroda.

Dosega religiozne svobode pa je bila temelj za pridobitev duhovne. Človek se je začel zavedati svoje odgovornosti. Ob določenih pojavih se je sam opredeljeval in skušal dejavno menjati tok stvari. Posvetnost načel, ki se v strukturi časa prepletajo in mu dajejo dinamiko, pa ne pomeni demoralizacije tega časa. V srednjem veku je morala izvirala iz religije, brez le-te si je ni bilo mogoče zamisliti. Z reformacijo se je tudi morala avtonimizirala, ker je po temeljnem načelu protestantizma posamezniku zakon etičnega ravnanja že vrojen. Etos torej ni več nadindividualna storitev, marveč izhaja iz prepričanja sami sebi in družbi odgovorne osebnosti. Profana in osebna utemeljitev etike je bila korelat nraevnega teženja po svobodi.

Duhovno in etično svoboden človek je razvil v sebi dvom in kritičnost. Suverenizacija individua je morda prav tu najbolj vidna, zlasti še, če jo primerjamo z njegovo praktično dejavnostjo.

Protestantizem je praktično dejavnost pospeševal in podpiral, medtem ko je bila katoličkom lastna nekakšna naravna nezmožnost za praktične stvari. Privržence reformacije je odlikovala večja pridnost, ki je povečala tudi smisel za trgovino in obrt. Lenoba je bila zanj lastnost, ki ni v skladu s človeškimi postavami. Človek je po njihovem na svetu zato, da opravlja svoj poklic; to mu je dolžnost, ki mu jo nalaga celo božji ukaz. Zato so gojili in cenili vrline, kakor so varčnost, razsodnost, podjetnost in treznost (prim. frekventnost teh izrazov v Trubarjevem delu).

Gibalna sila reformacijskih prizadevanj je etos, ki temelji na čustvu, ljubezni, simpatiji in človečnosti. Reformatorji hočejo življenje napolniti z vsebino in z veseljem ter v vsako situacijo vložiti nekaj svojega in novega. Ta težnja je preseгла verskovzgojne smotre ter se prenašala na področje kulturnoreformnega delovanja. Dne 1. avgusta 1565 je pisal Trubar Adamu Bohoriču: »Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečno kulturno zaostalost naše ožje domovine: saj je prava sramota, kako se vsepovsod šopiri zaničevanje do lepih umetnosti in zanemarjanje duhovne izobrazbe. Toda ko bi le vsi, ki to bedno rovtarstvo v resnici občutijo, hoteli združiti z nami svoje želje in gorečnost, svoje misli in delo ter z nami vred napeli vse sile, da mu napravijo konec.« Iz teh besed odseva evropski humanizem z Erazmom Rotterdamskim, predvsem pa govori Trubarjeva osebna kulturna prizadevnost. V tem pogledu je ena najbolj pomembnih pridobitev reformacije na Slovenskem normiranje slovenskega knjižnega jezika in pravopisa, kar je opravil A. Bohorič.

Življenjski svet prvotnega narodnega jezika je bil zelo tesen. Ob Trubarjevem nastopu slovenščina še ni bila nevtralni medij za vsakovrstna sporočila in spoznanja, marveč le skromna nosilka posebnega življenjskega in uporabnega sveta, ki sta mu vstop na področje duhovnega življenja kratili latinščina in nemščina. Ko si je jezik s prodorom v knjigo pridobival razna nova področja, je s tem postajal nosilec stanovske zavesti in vzrok narodove posebnosti. Novejše raziskave, ki jih je opravil Jakob Rigler, so pokazale, da je Trubarjev delež v tem pogledu neprecenljiv. V njegovi odločitvi za tip knjižnega jezika, ki ga je pisal, ležita jezikovni izbor in tehten premislek. Nastanek slovenskega knjižnega jezika je povezan z vrsto zelo pomembnih faktorjev. Sklicevanje na besede apostola Pavla (*Et omnis lingua confitebitur Deo*) ali Avguščina, ki je govoril, da se morajo vsi cerkveni obredi opravljati v narodu razumljivem jeziku, je nasledek že obravnavanih razmer. Reformacijska ideja si je samo poiskala ustrezno mesto v teološki literaturi, da bi s tem dobila več veljave. Sistemska določitev temeljev slovenskemu knjižnemu jeziku je bila delo individualnega navora in zavestnega hotenja. Trubar se je jezikovno naslonil na govor Ljubljane, ki je v njegovem času s 4000 prebivalci že postajala središče dežele. V njej je bila uprava Kranjske, imela je slovenski značaj, bila je center meščanstva in kulture, postala pa je tudi središče nove slovenske cerkve. Ljubljanski govor je bil v sklopu dolenskih govorov, močno pa je podlegel vplivom gorenjskega narečja. Ti vplivi so bili zlasti očitni v monofongizaciji ei, ou > e, o, ki je bistvena značilnost Trubarjevega jezika in njegov temeljni razloček nasproti dolensščini. Podlaga slovenskega knjižnega jezika je torej postal govor Ljubljane, nekoliko modificiran po Trubarjevem domačem narečju.

Takšna rešitev je bila jezikovno dokaj srečna. Slovenski jezik je bil v drugi polovici 16. stoletja že dokončno narečno razčlenjen. Vprašanje knjižnega jezika ni bilo preprosto. Zaradi svoje zemljepisne lege pa se je ljubljanski govor, ki je imel dolenske in gorenjske elemente, lahko uveljavil. Bil je središčni govor in je vseboval glasovne in oblikoslovne posebnosti, ki so bile tudi v večini drugih slovenskih narečij. S tem je ta jezik dobil lastnost, ki jo mora imeti sleherna knjižna govorica, namreč elastično stabilnost. Ker je bil

kodificiran v Bohoričevi slovnici in zapisan v Dalmatinovem prevodu biblije, je ustvaril izročilo, ki je v kasnejšem razvoju odločalo o biti slovenskega naroda in slovenske kulture.

Trubar sam v svojem sistemu ni bil dosleden in zvest. Po sedemletnem premoru med 1567 in 1574, ko ni bil publicistično dejaven, je programirana podoba zaradi oddaljenosti od domovine začela bledeti. Uveljavljal pa se je vse bolj jezik njegove zgodnje mladosti, in to je vneslo vrsto odmikov od temeljnega sistema. Takšni odmiki so nastajali tudi pri drugih protestantskih pisateljih, ki niso razumeli zamisli Trubarjeve »kranjščine« (npr. Boštjan Krelj), ali so bili razločki posledica normalne rasti (Dalmatin, Bohorič idr.). Ostal pa je temeljni sistem, ki ga je pravilno zaslutil Trubar, kodificiral pa Bohorič, in ki je podlaga sodobnega slovenskega knjižnega jezika.

Reformacija pa je normirala tudi slovenski pravopis. Trubar se je grafično naslonil na nemščino in prvi dve knjigi celo natisnil v frakturi. Kasneje je prevzel latinico, v kateri pa je ostalo odprto vprašanje sičnikov in šumevcev. Edini razloček v primeri z nemškim pravopisom je napravil pri črki *h*, ki je ni napisal na nemški način (*ch*). Nedoslednosti je skušal urediti B. Krelj, v sistem pa so prišle z Bohoričevo slovnico in bile uveljavljene na straneh Dalmatinove biblije. Bohoričev grafični sistem, ki je po njem dobil ime bohoričica in se je uporabljal do Prešernovega časa, je označen z naslednjimi lastnostmi: vpeljava črke *j*, označevanje palatalnih *l* in *n*, razločevanje med *u* in *v*, apostrof pri enozložnih predlogih, natančna ločitev sičnikov, šumevcev in afrikat (*ſ*, *s*, *z* = *s*, *z*, *c*; *ſh*, *sh*, *zh* = *š*, *ž*, *č*) idr.

Bohorič je enako pomemben kot šolnik in kot pisec prve slovenske gramatike. Ljubljanska stanovska šola je pravzaprav njegovo delo. Zanj je formuliral šolski red (1568, revidiran julija 1575). Cilj mu je bil usposobiti učenca za aktivno rabo latinščine. Dijakom, ki niso znali nemščine, je dovolil kot pomožni učni jezik slovenščino, ki je s tem dobila neke pravice v javnem življenju. Da bi jim omogočil čim hitrejši prehod, je sestavil abecednik in slovarček omenjenih treh jezikov (*Elementale Labacense, Nomenclatura trium linguarum*, oboje 1580). Svojo pedagoško teorijo je utemeljil tudi s humanističnimi razlogi. Zahteval je od učitelja, naj se v vzgojnem procesu prilagaja učenčevi dojemljivosti in njegovi razvojni stopnji, in to je bila pomembna novost v razvoju pedagogike na Slovenskem.

Bohorič je slovel kot odličen poznavalec slovenskega jezika. Že M. Klombner, pozneje pa tudi deželni stanovi so mu zaupali različne naloge v zvezi z repertoarjem slovenske reformacijske književnosti. Dokazano je, da je prevajal psalter, korigiral Juričičev prevod Spangenbergove postile in sodeloval z Dalmatinom pri vseh njegovih tiskih. Novejše raziskave so ugotovile celo, da je avtor biblijskega registra v Dalmatinovi izdaji prav Bohorič. Ta register namreč obsega 775 besed, ki jih razlaga z ekvivalenti iz enega ali več slovenskih in hrvaških narečij. Krajši predhodnik temu delu je bil objavljen že v objavi pentatevha (1578). Pri takšnem delu je Bohorič pokazal znanje slovanskih jezikov in razkril svoj čut za slovarsko delo. Ker pa med glasoslovnimi načeli, ki vladajo v registru, in jezikom bibličnega teksta ni soglasja, jezikoslovci sklepajo, da je njegov vpliv na razvoj knjižnega jezika manjši, kakor je mislila tradicionalna literarna zgodovina.

Leta 1581 je bil imenovan tudi v revizijsko komisijo, od katere je dobil nalogo, » naj spiše v pravem redu nekatere svoje opazke o latinsko-kranjskem pravopisu, ki jim jih je takrat razlagal in jih niso zavrgli«. Te opazke prinaša v sistematični obliki prva slovenska slovnica z naslovom *Arcticae horulae*, ki je izšla v Wittenbergu 1584. leta.

V tem latinsko pisanem delu se je oprl na slovnico latinskega jezika, ki jo je napisal njegov akademski učitelj Filip Melanchthon. To je postalo za znanstveno usodo tega delca odločilno. Bohorič se po predlogi ni ravnal, kot bi bilo edino dopustno, v metodičnem pogledu, marveč je skušal uporabiti latinski gramatikalni sistem za slovenščino. Zato je tudi v njej »odkrival« vokativ, ablativ in subjunktiv, ni pa videl vrste stvarnih jezikovnih po-

javov (obstoj lokativa in instrumentala, glagolski vid, deležniki ipd.). V pravopisu je novost uvedba črke *j*, medtem ko so vse druge spremembe znane že iz Krelja (sičniki, šumevci, zlitih glasovi, razločevanje med *u* in *v*, apostrof pri enozložnih predlogih itd.) Ta pravopis je pod imenom bohoričica veljal do prvih desetletij 19. stoletja.

Bolj kot slovnični del Bohoričeve knjige je pomemben njen uvod s široko slovansko orientacijo. Avtor je dobro poznal probleme zahodnih in južnih Slovanov, vse slovanske etnične skupine pa so mu bile »isti narod ter enega in istega izvira«. Domovinska zavest je že močno razčlenjena; navdaja jo ponos in iz njega izvirajoče povelečevalne tendence. Ko je iskal prvine, po katerih imajo Slovenci naravno pravico do samostojne kulture, je navajal tudi izmišljene razloge za zgodovinsko pravico. S to svojo visoko pesmijo slovenstvu in slovanstvu, katerih notranje zveze in sorodnosti je pokazal z zbirko očenašev, je ohranil osrednji položaj do Pohlina, vendar je še Zois ob njem poglobljal svojo razsvetljensko ideologijo.

Z Bohoričevim uvodom je slovenska reformacijska književnost dosegla najširši krog spoznanj in pobudila v kasnejšem razvoju vrsto kulturnozgodovinskih trendov. Za sedaj obstaja še problem, ki pa je izredno značilen, zakaj je avtor v poglavju o metriki odstopil od Melanchthonove knjige ter spregovoril samo o naglasu. Slovenska reformacijska verzifikacija je v osemdesetih letih *de facto* že izpovedala silabotonično načelo, čeprav se je *de iure* še vedno prištevala k silabičnemu. Bohoričeva edina pesem (*Ena druga otročja pesem*), ki je bila objavljena 1584. in 1595. leta, ima v svojih osemindvajsetih kiticah izrazito akcentuacijsko osnovo. To bi kazalo, da je Bohoričeva zasluga velika ne le na področju šolstva, slovničarstva in slovenske kulturne zavesti, marveč tudi na področju slovenske verzifikacijske tehnike. Reformacija je z Bohoričem zaslutila tudi pravo in resnično teoretično podlago slovenskega stiha.

V zgodovini pa ni vedno pomemben samo tisti, ki je vrgel kamen v vodnjak, temveč tudi koncentrični krogi, ki jih je povzročil pad kamna. Bohoričeva kodifikacija slovenščine je bila izvedena po Trubarjevih premišljanjih o tem vprašanju. Le-ta je že ugotovil dialektalno razcepljenost (... slovenski jezik se povsod glih inu v eni viži ne govori... «), razglabljal o slovničnih in pravopisnih problemih in se odločil za jezik, ki ga »vsaki« ... Slovenec lahko zastopiti«. Tip jezika, ki ga je izbral, imenuje kmečki/ljudski slovenski jezik. Takšna mesta so nedvoumen dokaz, da je Trubar slutil osnovno enotnost knjižnega jezika, ki pa temelji na narečnih razlikah; ta enotnost je inherentna enotnosti naroda. Bohorič je to predpostavko že uzavestil. Vsem slovenskim govorom so osnovne karakteristike skupne, po tej enotnosti pa lahko presojam narečne razlike. Iskanje najbolj enostavnega (*unum simplicissimum*) je bilo v praksi čisto moderno: neko jezikovno situacijo definira skozi presek konstantnih značilnosti fonetike, morfologije, sintakse ali leksike. Jezikovna situacija, ki se je vzpostavila v Bohoričevem modelu pisanega jezika, je zaustavila slovenski jezik na določeni točki razvoja. Ta točka predstavlja skupno normo, ki se je vzpostavila v skupnosti; ta skupnost je slovenska, zato lahko trdimo, da je slovenski jezik s tem postal gramatični jezik. Nad živim jezikom se je, po dogovoru, dvignila ustaljena in pravilna forma, ki ji pravimo knjižni jezik. Formiranje slovenskega knjižnega jezika je potekalo kot graditev diasistema.

Ker je slovnica samo enakost jezika, ki se v času in prostoru ne more spreminjati, je v njej dosežena soglasnost vseh prizadetih, kar v enaki meri izključuje tako voljo posameznika kot tudi spremenljivost. Jezikovna kodifikacija torej zaustavlja spreminjanje jezika, ki je sicer pokoren samo volji posameznika. Ako ne bi bila uresničena, bi se – kakor bi rekel Dante – »znašli v situaciji, da se nikakor niti deloma in nepopolno, ne bi mogli približati mislim uglednih piscev in zgodovini daljnih prednikov ali vseh tistih, ki jih drugačnost kraja, kjer žive, dela drugačne od nas« (*O umetnosti govorjenja v ljudskem jeziku*). Razlago

za tak postopek isti avtor vidi v tem, da »med stvarmi, ki pripadajo isti vrsti, obstoji lahko le ena, s katero se vse stvari te vrste lahko primerjajo in merijo in ki se po njej lahko vzame mera za druge. . . In tisto, kar rečemo o stvareh, ki jih določamo po kakovosti in količnosti, mislim, da lahko rečemo tudi za vsako kategorijo, glede na to pa tudi za vsako sub-stanco. To pa pomeni, da je vsaka stvar, glede na njeno pripadnost določeni vrsti, merljiva po tem, kaj je v tej vrsti najenostavnejše«. Reformacija je sledila logiko takih razmišljanj, zato je Bohoričeva slovnica temeljni kamen, na katerem tudi sloni individualna fiziognomija slovenskega naroda.

GMAIN PREDGVVOR Z HES VSO SVETO BIBLIO.

*Milost Boga Ozheta, pravu spoznanje inu vero v Jesusa
Cristusa, njegoviga lubiga Synu, naj juga ediniga v vseh barja, skusi
dar inu muzh S. Duha, badi v sem Slovenom,
A M E N.*

BIBLIA, IE ENA GERZHKA *Le sama Biblia je*
besseda, inu pomeni vgmajn, te Buqve Stariga inu *S. Pismu imtaova-*
Noviga Testamenta, katere so le same, Svetu pismu *na.*
imenovane, mej vsemi drugimi Buqvami inu Pismi
kar jih je kuli na tem Svejti.

Nerpoprej sa tuga volo, ker le leta same Buqve
mej vsemi drugimi Buqvami inu Pismi, inu mimu *L.*
vseh drusih, letu gvishnu inu rinfizhnu Boshje prizho- *Le sama Biblia*
vanje imajo, de lo one Boshje, inu de od famiga Boga ima rinfizhnu priz-
svetiga Duha semkaj prideo. Obrtu, kakor je le sam S. *shovanje, de od S.*
Duha prideo.

Ist. 4. a Duh, s Bugom Ozhetom inu Synom, vsem edinim Bogastvi, prou svet, la, Svet, Svet, Svet, kakor S. Prerok prizhujje: taku so tudi svete lete njegove Buqve, inu vsa pisma, kir letukaj notri stoje. Inu najsi so tudi one pislane od teh svetih Prerokou, Viudou, Krajlou, Evangelistou, Apostolou, inu od drugih visluku rinfvejzenih Zhlovekou, po katerih, so one tudi ta vekshi dejl imenovane: taku vsaj nefe tishli sveti Ludje letih Buqvi same od sebe pislali, ali te rizhy, kir tukaj notri stoje, same is svoje pameti inu glave taku smislili: temuzh sam Bug, S. Duh, je taku dobru nyh roko, ka- *Sveti Ludje so le-*
kor nyh jesik, vishal, regiral inu pelal, dokler so na tem. Svejtu bily, de nefe vsvom *te Buqve (kusi dar S.*
vuku nihter drugiga govorili ali pislali, kakor le samuzh tu, kar je on nym rinfizhnu *Duha pislali.*
resodil, inu vuzhiti ali pislati sam porozhi.

Num. 18. a Od Mo. esla tuga nar starishiga inu pervaiga Preroka, kateri je tudi svoje pet Buqve, *Prizhovanje od*
Exod. 24. c pislal prizhujje sam Bug, de je on shnym od uft do uft govoril. Timu je on tudi sam *Buqvi stariga Testa-*
s povodal, de bi te besede sapislal, katere je on shnym govoril: Sakaj on bi hotil po ta- *menta.*
kovih besedah sl Israelom eno saveso sturitu. Taku tudi ta sveti Prerok inu Krajl Da- *vid od sebe prizhujje, inu pravi: GOSPODNI Duh je skusi mene govoril, inu njegovu*
1. Sam. 21. c govorenje se je skusi moj jesik sturilo. Israelski Bug je kmeni djal, Israelska Skala je *govorila, ta pravizhni Bug mej Zhloviki ta GOSPOD Boshjiga strahu. Kateru pris-*
Math. 22. c *govorila, ta pravizhni Bug mej Zhloviki ta GOSPOD Boshjiga strahu. Kateru pris-*
Pfal. 110. a *shovanje sam Iesus Cristus potardi, ker pravi, de je David njega v Duhu, GOSPODA*
Ist. 79. c *imenoval: Taku sam Bug klesau Preroku govory: Moj Duh, kateri je per: tebi, inu*
moje besede, katere sim jest v tvoja ufta polushil, nemajo od tvoih uft odstopiti. Od
tod tudi semkaj se vseh Buqvah stariga Testamenta, v Prerokih veden te besede per:
1. Pet. 1. b *GOSPOD Bug je kmeni govoril, rekaj, djal, Item GOSPODRIA shtima se je kmene st-*
1. Tim. 1. b *mila, &c. Inu S. Peter ozhitu, od vseh Prerokou kmallu prizhujje, de ne nikoli nej o-*
benu prerokovanje is Zhlovezhke vole naprej pernesenu: temuzh de fo ty sveti Bos-
shji Zhlovekovi govorili, pergnani od svetiga Duha. Inu S. Paul prizhujje, de je vse
letu Pismu od Boga noter vdahnenu.

Raunu pak kakor to te Buqve Stariga Testamenta pred Cristusevim rojstvom, na *Prizhovanje od*
ta Svejt, skusi dar S. Duha pislane: taku tudi te v Novim Testamenti, po Cristusevim *Buqvi stariga Testa-*
rojstvu inu v Nebu hojenju. Sakaj sam Cristus, Boshji syn, je v svoje logre dahnil, *menta.*
inu nym S. Duha dal, kateriga je on tudi podle vuzhiti ogneni shtali inu vresdlenih *jesikih na Finkustni dan zhes nje islyl po svoji oblubi: de ne je taku rinfvejtl, de*
onv u vseh svoih predigah nefe nihter drugiga vuzhili, inu u vseh svoih Buqvah inu

ŠTIRISTO LET BOHORIČEVE SLOVNICE

Arcticae horulae – Zimske urice
1584–1984

Slovensko jezikoslovje in slovstvena zgodovina sta se z našo dediščino po Adamu Bohoriču že veliko ukvarjala. In vendar – kakor si vsaka doba z novimi, drugačnimi lučmi osvetljuje bodisi tisto, kar je bilo doslej znanega, ali skuša pojasniti tisto, kar je ostalo doslej neodkrito ali ni bilo poudarjeno, tako je tudi v letošnjem letu spomina na oba za razvoj slovenskega knjižnega jezika pomembna mejnika priložnost, da opomnimo na nekatera manj znana ali pozabljena dejstva, ki so pomenljiva za našo današnjo misel o lastni preteklosti, in da pokažemo morebitna nova spoznanja in domneve.

Podatki iz zgodovine jezikoslovja¹ nas opozarjajo, da smo Slovenci dobili prvo slovnico v času, ko so na mesto v srednjem veku običajne latinščine vse bolj nezadržno stopali nekateri narodni jeziki. Klasična latinščina, ki je bila že v starem veku izoblikovana tudi z gramatičnimi refleksijami in v srednjem veku obnavljana s številnimi priročniki za učenje pravilnega in dobrega pisanja ter je služila kot liturgični jezik, pa tudi kot jezik znanosti in umetnosti, zlasti v mednarodnem sporazumevanju, se je po znani Dantejevi² razpravi nezadržno umikala živim jezikom.

V 16. stoletju, ko je protestantizem – v skladu z idejami humanizma in renesanse – postavil zahtevo po branju in prečiščevanju Svetega pisma v lastnem jeziku, je boj za uveljavitev naravnih jezikov trajal že tretje stoletje. Od 15. in 16. dalje se je razvijalo tudi jezikoslovno spoznavanje, in čedalje več je bilo jezikov, ki so bili prikazani (to je – v določenem smislu normirani) v lastnih slovnica³. Od romanskih slovnice se tedaj omenjajo slovnice italijanskega, španskega, katalonskega, portugalskega jezika, vrsta francoskih slovnice (v latinščini, francoščini in celo angleščini), izšla je angleška slovnica, več nemških, slovnici bretonske in valeske keltščine, izšli sta slovnica madžarskega in baskovskega jezika. Od slovanskih jezikov je bila tedaj slovnico popisana češčina, najprej v več rokopisnih poskusih, prva češka slovnica (za Nemce)⁴ je izšla 1567, več del je izšlo med letoma 1571 in 1577, za prvo resnejšo češko slovnico pa omenja zgodovina češkega knjižnega jezika slovnico iz leta 1603.⁴ Prva poljska slovnica je izšla leta 1568, po več rokopisnih poskusih je bila leta 1599 za potrebe verskih reformatorjev napisana prva slovnica hrvaškega jezika, avtor Bartol Kašić jo je nekaj skrajšano izdal leta 1604.⁵ Prva slovnica cerkvene slovanščine je izšla šele leta 1619. (M. Smotrickij) – Slovníčarij pa so se zanimali tudi za nekatere neindoevropske jezike Starega sveta, kakor za arabščino, sirščino, armenščino in kaldejsčino, tudi etiopščino, konec 16. stoletja je izšla slovnica japonščine, misionarji, popotniki in osvajalci pa so poskrbeli tudi za vrsto prikazov jezikov ameriških Indijancev.

¹ Prim. Adam Heinz, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa 1978, str. 81 d.

² Glej nav. delo, str. 81: Dante Alighieri, *De vulgari eloquentia*. (O ljudski govoric ali O narodnem jeziku). 1301. Prim. tudi razmišljanja Rogerja Bacona.

³ Glej nav. delo, str. 86 d. Heinzovi podatki so izčrpnjši kot navedbe Franceta Kidriča v *Zgodovini slovenskega slovstva – Od začetkov do Zoisove smrti*. SM. 1938. Str. 77.

⁴ B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého* v zborniku *Československá vlastivěda, II: Spisovný jazyk český a slovenský*. 1936. Str. 64.

⁵ Zlatko Vince, *Putovima hrvatskog književnog jezika*. SNL. Zagreb 1978. Str. 63.

Bohoričovo slovnico je slovenska slovstvena zgodovina⁶ ocenila kot jezikoslovno šibko delo, pretirano naslonjeno na Melanchthonovo latinsko slovnico, zaradi česar niso mogle biti spoznane posebnosti slovenskega jezika. Na splošno mu priznavajo prikaz pravil pisave (s pridržkom, da je osnova za izboljšave Kreljeva), predvsem pa poudarjajo predgovor, češ da »do naših preroditeljev (...) ni bilo slovenskega človeka, ki bi bil s tako vnemo in ljubeznijo pisal o svojem jeziku in rodu«, kakor je zapisal Mirko Rupel (SSP).

Skoraj pozabljeno in v sodobnih socioloških razpravljanjih prav gotovo premalo upoštevano pa je dejstvo, ki ga je poudaril že Kidrič,⁷ namreč da je predgovor v Zimske urice naslovljen »svetlih štajerskih, koroških in kranjskih veljakov sinovom, vsej plemeniti viteškega stanu mladini«. Ne oziraje se na znano dejstvo, da so za prevod Svetega pisma in njegov natis prispevali deželni stanovi vseh treh dežel Notranje Avstrije, nam taka naslovitev priča o dveh dejstvih: najprej o Bohoričevem razumevanju slovenske narodne povezanosti (tako tudi drugi protestantski pisci) in o pojmovanju vloge jezika ljudstva za življenje in sporazumevanje v vseh družbenih plasteh, tudi tistih, ki so se šolali v latinskih in nemških šolah in si tam kultivirali oba jezika, ki sta bila tedaj na splošno in veljavi v javnem življenju, latinščino in nemščino. Podobno kot Bohorič posredno z naslovitvijo predgovora je leta 1808 tudi Kopitar označil ozemlje, kjer se govori slovenščina, to je slovanski jezik na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem.⁸ Bohorič je svoj postopek slovničnega opisa označil v samem razširjenem naslovu Zimskih uric, v katerem je sporočeno, da pripoveduje knjiga »o latiničnem kranjskem pisanju (besedo *literatura* je mogoče prevažati tako – ali pa glede na sobesedilo, v katerem je njen pomen pojasnjen z besedo *lingua*, to je jezik tudi: o latinično pisanem kranjskem jeziku), urejenem po analogiji latinskega jezika«. V širšem naslovu je sporočen tudi namen učenja slovenske slovnice (in jezika): »Z njim (to je z jezikom) je zlahka dojeti sorodnost dalmatinskega in hrvaškega, moskovskega, rutenskega, poljskega in češkega jezika.«⁹

Svoj humanistično renesančni pogled na jezik je Bohorič izrazil z geslom *Vsaki jezik bode Boga spoznal*, kar je v nasprotju z nekdanjim srednjeveškim pojmovanjem latinščine kot »svetega« jezika, zato jezika javnega obredja, zlasti cerkve, pa tudi uradovanja in znanosti, jezika, ki je bil v srednjem veku tudi zaradi svojih nalog edini »vreden« jezikoslovnega (slovničnega) opisa. Ponovni pregled uvoda¹⁰ nam poleg že omenjenih socioloških dejstev in Bohoričevega razumevanja glede rabe jezika narodne skupnosti kljub upravni razdrobljenosti in znani delitvi na številna narečja¹¹ pokaže Bohoričev pogled na jezik in lastno ocenjevanje deleža pri prvi slovnični priredbi slovenskega jezika.

Uvod je napisan v obliki za tedanja doba značilnega traktata; vsebina je razvrščena mestoma bolj, drugod manj izrazito v nekakšnem sopostavljanju trditve in nasprotne trditve,

⁶ Glej F. Kidrič, nav. delo, str. 77. – Mirko Rupel v poglavju Reformacija v Zgodovini slovenskega slovstva I, SM, 1956, str. 247. – M. Rupel, Slovenski protestantski pisci. Druga dopolnjena izdaja. Urednikov uvod, str. 37. – Z drugačnimi, pozitivnejšimi poudarki glede poznavanja slovenščine in vpliva na protestantsko slovstvo, četudi z upoštevanjem jezikoslovnih pridržkov zaradi nesoglasja med glasoslovnimi načeli, ki vladajo v registru, in bibličnim besedilom prim. Jože Pogačnik, Zgodovina slovenskega slovstva I, Založba Obzorja Maribor, 1968. Str. 159.– Podobno, le z drugačnimi argumenti prim. Jakob Rigler, Začetki slovenskega knjižnega jezika. SAZU. 1968. Str. 200. Drugače prim. v člankih: B. Pogorelec, Razvoj slovenske slovnične zavesti, XIX. seminar SJLK, 1983. – J. Toporišič.

⁷ Prim. op. 3.

⁸ Naslov Kopitarjeve gramatike: Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark. Laibach, 1808.

⁹ Arcticae horulae succi/ivae, DE LATINOCARNIOLANA LITERATURA, AD LATINAE LINGVAE ANALOGIAM accomodata, Vnde Mo/hoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatia cognatio, facillè deprehenditur.

¹⁰ Prevod M. Rupla v knjigi Slovenski protestantski pisci. DZS. 1966. Druga, dopolnjena izdaja.

¹¹ Primož Trubar, Ta evangeli svetiga Matevsha 1555. NUK, sign. R 97944. »Kadar ta Slouenski Iesig /e pou/od glih inu veni vishi ne gouori, drigazhi gouore sdo/timi be//edami Crainci, drigazhi Coroshci, drigazhi Shtaiერი inu Dolenci tar Be//iaki, drigazhi Krashouci inu I/triani, drigazhi Crouati. Obtu /mo mi letu nashe dellu vta Crainski Iesig hoteli postauiti ...«

ki jo kot morebitno nasprotno dokazovanje zavrača, da bi naslovnika prepričal o svojem stališču. – V Bohoričevem pogledu na jezik je podano – povedano z našimi sodobnimi izrazi – razumevanje nastanka jezikov, razmerje med starejšimi in mlajšimi jeziki, kamor šteje tudi slovanske in jih poveličuje s slavno zgodovino. Na drugi strani navaja smotre in cilje učenja slovenščine.

Bralca pelje od spoznanja enega samega prvotnega »božjega« jezika preko »babilonske« zmešnjave (ki je po svetem pismu pojmovana kot kazen in primanjkljaj) do najstarejših jezikov, hebrejskega, kaldejskega, grškega in latinskega, ki jih je »Bog« zapisane v knjigah »na nedoumen način za zmerom ohranil in jih še zdaj neokrnjene ohranjuje, da bi bili ti jeziki kakor pravilo in ravnilo za vse druge«. Nato razpreda sporočilo o svetem pismu, ki da je v njegovem stoletju »naprodaj« »v nemškem, španskem, francoskem, laškem, ogrskem, češkem, poljskem, rutenskem in moskovitskem jeziku« in zdaj celo na Kranjskem in Slovenskem.

Tretja miselna celota je posvečena zanosnemu in pretiranemu poveličevanju Slovanov, razlaga njih razpostranjenost v preteklosti (seveda mitično in brez dejanske zgodovinske argumentacije), Slovane vidi v Benetkah, v Afriki, v Aziji – »rabijo vsi ostali, tako na dvoru turškega cesarja telesni stražniki, katerim pravijo janičarji, tako tisti, ki služijo v vojski (...) naš jezik in pišejo z obliko črk, ki sem jo dal v posebni predelnici natisniti in jo imenujem cirilsko (...)« Nato našteva Slovane od Baltika do Jadrana, poudarja, da govorijo slovanski jezik in opozarja, da so tudi nemška narečja različna. Razlage imen so v skladu s tedanjo »asociacijsko« etimologijo mestoma domišljajske in naivne, v prid prepričevanju bralcev in zavračanju njihovih morebitnih ugovorov, tako na primer etimologija besede *Mošhi* »moskovčani« po besedi *Mosh*, »kar pomeni moža« (namesto da bi bral [*moski*], je bral [*moži*]). Na drugi strani je vrsta primernih razlag, tako da se *Moravci* imenujejo po reki *Moravi*, da so *Madžari* svoje vojvode imenovali po našem *vajda* (*iz vojvoda*), da se imenujejo *Pomorjani* po *primorju*, mesto, »ki leži, kjer se Sava združi z Donavo, *Alba Graeca* (Nemci mu pravijo *Griechisch Wei*) *enburg*, ima henetsko (slovansko) ime, namreč *Belgrad*«. Štajerskemu glavnemu mestu se pravi »popačeno *Grac*, pravilneje *Gradec*, to je 'grad'. Pravilno ugotavlja slovanski izvor imena *Lypsia* (današnji Leipzig) in ga povezuje z besedo *lipa* (Lipso), podobno opozarja tudi na nekatera druga imena, s katerimi so na sedaj nemškem ozemlju Slovani pustili sledove svojega davnega bivanja. Vsi ti »dokazi« naj pokažejo na starost in razširjenost slovanskih jezikov in s tem utemeljijo potrebo po enako dobrem poznavanju slovanskih jezikov kot drugih jezikov. Nadalje pojasnjuje položaje, v katerih je pomenljivo znati jezik ljudstva in tudi za to misel poišče zgodovinsko argumentacijo: »Kolikega pomena pa je v vsakem poklicu in pri vseh pogodbah, prav posebno pa še za pravilno oznanjevanje resničnega božjega nauka, da je človek večč jeziku naroda, s katerim ima opraviti, to lahko vsak sprevidi, četudi jaz molčim.« V tej zvezi omenja Zlato pismo (Zlato bulo) Karla Četrtega, s katero je že v 14. stoletju češki in nemški vladar odredil, »naj se poslej sinovi volilnih knezov uče med drugimi poglavitnimi jeziki tudi slovanskega«. Seveda kaže na tedaj realna socialna razmerja, vendar opozarja na veljavo jezika ljudstva, češ da »imajo pač premnogi med knezi narode tega jezika za podložnike« in pojasnjuje, da se »pravilneje ustvarja sodba in večkrat pravičnejše razglasi, če sodnik sam sporno stran sliši in razume, kot pa če uraduje kdo po tolmačih«. V tej zvezi in v zvezi s širjenjem cerkvenega nauka še meni, da se bo marsikaj moralo storiti – ne le »za visoko rojene, kolikor za druge, za ljudi srednjega in preprostega stanu«.

Svoje poglede na jezik, zlasti pa še namen te slovnične priredbe je strnil na koncu, ko se je ponovno obrnil k naslovnikom, s pojasnilom, da jim »darilce« »ne bo v nečast: zakaj novo je in rabilo bo pojasnjevanju slovenskega jezika«. Naravnost jih spominja na Zlato pismo Karla Četrtega in jih opozarja, da s poznavanjem slovenske slovnice »svojim ljudem pa, katerim menite po dednem nasledstvu postati zvesti pastirji, boste dajali s tem

spodbudo, da si bodo posihmal prizadevali, kar moči omikano in pravilno pisati«. Pomembna je tudi ugotovitev, da bo spoznavanje slovnice spodbudilo branje, spoznavanje slovenskih slovniških prvin pa bo pripomoglo, da bodo mogli tudi »naši preprosti ljudje« sveto pismo v svojem jeziku hitreje brati in razumeti. Za podkrepitev svojih stališč navaja izkušnje goriškega glavarja grofa Frančiška Turnskega in Žigo pl. Herbersteina, ki si je, kot je znano, s slovenščino pomagal tudi kot poslanik na moskovskem dvoru. Bohorič omenja oba imenitnika s posebnim namenom, pokazati na njune zasluge za slovenski svet s tem, da sta poskrbela za natis legendarne »listine«, »bodi da jo imenuješ svoboščino bodi privileg, ki je bila izdana po Aleksandru, velikem kralju Makedoncev, in v kateri se daje Slovanom za odlično, pri osvojenju malodane vsega sveta izkazano mu pomoč dovoljenje, da si smejo vzeti na jugu in na severu najlepše pokrajine Evrope (...)«¹²

Nastanek svoje slovnice Bohorič pojasnjuje najprej z nalogo revizijske komisije, naj napiše pravopisna pravila slovenskega jezika.¹³ »Toda čeprav sem nameraval od kraja privediti samo pravopis, sem kasneje (...) sklenil tudi o drugih delih slovnice z isto marljivostjo posneti *pravila po splošni rabi najboljše govorice* (podčrtala B. P.), jih spraviti v določen sestav in vso stvar zaobjeti v tej svoji drobni knjižici kot kranjsko slovnico. (...) Zadeva se bo zdela nekaterim sicer kaj lahka in brez prida duhovitosti. No, njim rad dovolim, da ustrezajo takim svojim mnenjem prav dotlej, dokler ne bodo sami bodisi v našem bodisi v katerem drugem še neizobraženem jeziku poskusili kaj boljšega in kaj bolj dovršenega prinesli. Zahteva se namreč tudi za ta poskus vsaj mrvica spretnosti in nevarljive sodbe. Ves svoj posel sem prilagodil *običajnim pravilom latinske pismenosti tako, da tudi najsplošnejših zgledov nisem opustil, ampak sem se služil s prav tistimi, ki jih je rabil v svojih slovnica*h mož brez primere, Filip Melanchthon blagega spomina, učitelj moj, na katerega bom zmerom s spoštovanjem mislil (...)« »Pri tem sem imel tudi, zlasti v skladnji vsaj vlogo tolmača: vendar nisem pustil vmes ničesar znemar, narobe, prizadeval sem si, da bi v imenovanih izrazih vedno pokazal bodi soglasje s sintakso bodi njeno vladanje. Nikoli pa nisem prikrival, v čem se kranjski jezik loči od latinskega.¹⁴ *Saj se za trdno nadejam, da bo večji del dobro mislečih – če reč le nekoliko marljiveje pretreso – rad pripoznal, da sem kolikor toliko pripomogel k pravilnejšemu govorjenju in pisanju kranjskega jezika.*« (podčrt. B. P.) Slovnica naj bi šolanim, ki so poznali latinsko slovnico, pomagala urejati in kultivirati slovenski jezik. Ugovor, da v protestantski šoli slovenščini ni bilo odmerjenega veliko prostora in da je imela slovenščina pomožno vlogo, je zavrnil že Kidrič z drugačno zastavitvijo vprašanj:¹⁵ ob latinskem in nato nemškem izročilu v šoli je bilo vse, kar je bilo v zvezi s slovenščino, novo; naj je bilo tega še tako malo, za prihodnji razvoj je bilo odločilno dejstvo, da je sploh bilo, posebej ker slovenščina na splošno poprej ni bila oficialni jezik institucije in najbrž tudi v protestantskem času ni kaj dosti segla v necerkveno prakso.¹⁶ Naloga kultivirati jezik je izražena v uvodih v slovnico tja do Pohlina (1768, 1783), pozneje sta normativna vloga in vloga kodifikatorja razumljivi sami po sebi in navajanje nalog ni več potrebno.

¹² M. Rupel omenja v opombi 366 k SPP (glej op. 10), da ima Bohorič zgodbo o privilegijih, ki naj bi jih bil dal Slovanom Karel Veliki, iz Hajkove Kronike češke (1541). Na tradicijo nacionalne tendenčnosti v srednjeveškem zgodovinospisju tako pri Germanih kakor pri Slovanih pa je opozoril Primož Simoniti v članku »Dekret ali pričevanje Aleksandra Velikega o Slovanih« (ČZN, 1973, str. 225–233); v članku je opozoril na zanimivo najdbo nemara iz Bohoričeve knjižnice, ki priča, da je zgodba o Aleksandrovih privilegijih Slovanov verjetno južnoslovenskega izvora.

¹³ Podobno omenjajo pravopisna pravila posameznih jezikov pred samostojnimi slovniciami v drugih zgodovinskih knjižnih jezikov, na primer češkega (prim. op. 4) in hrvaškega jezika (prim. opom. 5).

¹⁴ Če je seveda to razliko spoznal. V paradigmi je poznal predložne zveze s predlogom *s'*, ni pa opazil sklona – verjetno zaradi prevelikega spoštovanja do latinščine.

¹⁵ V op. 3 navedeno delo, str. 65 d.

¹⁶ Drugače Anton Svetina, Protestantizem v Ljubljani. Kulturnozgodovinske slike. Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952. Str. 161 d.

Naslednje vprašanje je spričo skromnega gradiva za zdaj lahko postavljeno zgolj kot domneva: to je vprašanje, kateri jezik je imel Bohorič v dotedanjem slovenskem pisanju na voljo. Katerega je izbral kot najboljšega, je vedel že Kopitar,¹⁷ ki je zapisal, da je Bohorič na splošno popisoval pretežno Trubarjev jezik – oziroma – če sprejmemo označitev iz naslova: jezik vsega latiničnega kranjskega pisanja. Temeljni glasoslovni in deloma oblikoslovni sestav tega jezika sta znana, na zunaj je za podobo tega jezika značilna umetelna pisava e-jevskih glasov iz nekdanjega dolgega *jata* (kot *e*, v določenih položajih, med njimi na koncu besede ali za razlikovanje homonimov kot *svejt* (mundus) proti *svet* (sanctus) kot *ej*), kakor jo je pojasnil J. Rigler,¹⁸ za kratki *jat* je pisava enotnejša: *i* nasproti *e* v nekaterih starejših in neknjižnih zapisih. Ne glede na možnost, da je imela taka raba določeno podporo v ljubljanskem mestnem govoru, kaže umetelna raba prej na značilno izbiranje prvin in na umetelno oblikovanje knjižnega jezika. Za izhodišče pri tem premišljevanju mi je predknjižno izročilo (četudi se je ohranjalo samo ustno), ki je ponujalo na eni strani za pisanje dolgega in kratkega *jata* e-jevski zapis, na drugi strani pa je predknjižno izročilo stiškega rokopisa izpričevalo glasovni sestav, bližji dolensjkemu govoru. Obe praksi in upoštevanje mestnega ali lastnega govora (to je izrazito zlasti pri Trubarju)¹⁹ sta bili pri snovanju slovenskega knjižnega jezika lahko podlaga tako prvemu glasovnemu sestavu kakor tako imenovanim nedoslednostim, ki so nedvomno nasledek medsebojnih vplivanj in za knjižno normo tipične težnje po izravnavanju različnega. Toda medtem ko se zdi nekoč sporno vprašanje jatovega zastopstva z Riglerjevo razpravo pojasnjeno (morda bi kazalo drugače interpretirati Kreljevo rešitev: *é* za dolgi *jat* je lahko tudi kompromis na poti do enotnega zapisa dolgega *e*), ostaja še zmeraj odprto vprašanje razmerij pri zapisovanju dolgega cirkumfektiranega *o*: ta je pri protestantih po dolenski šegi (in tedaj nemara tudi po ljubljanski mestni šegi) zapisan z *u*, podobno je *-u* v teh govorih tudi za nenaglašeni ponaglasni *-o*. Tudi tu sta iz izročila znani dve rabi: stara o-jevska je morala biti z nekajstoletnim izročilom močno vtisnjena (prim. v obrazcih oblike, kakor *Gospódi*), *u*-jevska je bila živa v dolenskem (stiškem) izročilu.²⁰ Prav pri zapisu *o*-ja je velika razlika med Kreljem (čeprav tudi pri njem nedosledno)²¹ in Trubarjem. Bohorič je sledil Trubarju, pri Dalmatinu je opaziti omahovanje,²² ki ga Rigler razlaga deloma z govornimi refleksi, deloma pa s piščevo poljubnostjo. Verjetno je, da sta obstajali že tedaj dve možnosti zapisa: V protestantskem času aktualna z *u*-jevskimi zapisi, ob njej pa spomin na starejšo rabo (ki je bila ponekod, na primer na Gorenjskem, podprta z govorom) z o-jevskimi refleksi. Ta je bila deloma podprta tudi s stanjem v sosednjih slovanskih jezikih in tudi v glagolskem izročilu.

Bohorič navaja dvojnost te rabe na koncu slovnice, v kratkem poglavju, kjer opozarja na nekaj primerov posebne rabe in jih priporoča učečim se in izvedenim v opozorilo. Pod geslom *antistihon* navaja oblike: *kakòr za kakur*, črka *o* za *u*, in še *Bug* za *Bog*: *u* za *o*. *Moj za muj* : *tvoj za tvuj*. V poglavju posebnosti navaja še kratke oblike osebnega zaimka, sklanjatev samostalnika *oča*, obliko pomožnika *bom* iz *bodem*, rabo členice *dokler* za *dokle* in kratki nedoločnik ob dolgem: *lubit* za *lubiti*. Poglavlje je pod istim naslovom v Hipolitovi

¹⁷ Jernej Kopitar, *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach, 1808, str. 38. Na tem mestu Kopitar obžaluje, da je Bohorič sledil germanizirajočemu Trubarju in ne Dalmatinu, ki se mu je zdel v izrazih bolj izbran.

¹⁸ Jakob Rigler, *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana 1968.

¹⁹ Glej op. 18.

²⁰ Jezik Drugega stiškega rokopisa. Okoli 1440. Očitna spoved. NUK, sign.: Ms 141. Prečrkovanje Ivan Grafenauer. Dom in svet 1916.

²¹ Glej v op. 18 navedeno delo.

²² Glej v op. 18 navedeno delo.

izdaji (1715)²³ in brez nemških pojasnil, medtem ko je v prevedeni celovski izdaji²⁴ vsebina navedena pod naslovom O okrajšavah nekaterih besed. Čeprav prav ta izdaja v marsičem odstopa od Bohoriča (npr. d. mn. *pismam* namesto *pismom* pri Bohoriču) in je sočasna raba izkazovala tudi veliko več o-jevskih zapisov, se s pojavom še niso samostojneje ukvarjali. Ta mesta v slovnica in stanje v besedilih pričajo, da je bil Trubarjev *u* do neke mere izpodkopavan že v 16. stoletju in da se je to izrivanje nadaljevalo vse sedemnajsto in osemnajsto stoletje (resda tudi ob podpori tistih oblik, kjer je bil o spričo naglasnih znamenj tudi v govoru upravičen). Vendar sprememba v govoru Ljubljane ne bi mogla biti tako močan dejavnik, da bi lahko sama izpodkopala protestantski *u*, osrednje-slovenska govora bi morala biti vsaj teoretično enakovredna. Kopitar v slovnici pledira za gorenjsko obliko, vendar se zdi, da iz neke stare ideje »knjižnega« in »lepšega«.²⁵ Primerjanje teh dejstev s sodobnim vrednotenjem knjižnega nasproti narečnemu kaže nadvse staro in ustaljeno predstavo o naddialektnem in o podobi in »vrednosti« posameznega narečja, to pa kaže tudi na staro predstavo o »idealnem« naddialektnem jeziku, ki je prevladala, ko se je v 19. stoletju knjižni jezik ustalil v moderni smeri.

Svojo metodo je Bohorič označil v naslovu: tedanjo pisno slovenščino je primeril sodobnemu teoretičnemu vzorcu, kakršnega je ponujal Melanchthonov slovniški opus. Osnova je bila pisna slovenščina; tudi za to trditev nam je podlaga pojem *literae*, omenjen v naslovu. Na številnih mestih, zlasti v prvem delu, pojasnjuje »izgovor«. Tudi to razmerje od pisnega h govornemu – ki je do neke mere razumljivo za knjižni jezik, je spodbujeno z latinsko predlogo. Metoda je še posebej vidna v skladenjskem delu, vendar se na podobnost z latinščino sklicuje tudi na drugih mestih. Zaradi takega sklicevanja mu ni bilo treba ponavljati pravil, za katera je menil, da jih bralec mora poznati iz latinske slovnice. Taka metoda vezanja slovničnega pouka na latinsko teorijo se je najdlje obdržala v slovenski skladnji, ki podobno kakor v drugih jezikih vse do druge polovice 19. stoletja pri nas ni bila prikazana v polnem obsegu, ampak samo v nekakšnem diferencialnem razmerju do latinščine, morebiti še do nemščine.²⁶

Za zgled, kako je Bohorič ravnal, smo izbrali uvod v poglavje o skladnji.²⁷ Medtem ko bremo pri Melanchthonu²⁸ na ustreznem mestu najprej pojasnilo, zakaj začenja razpravljanje z nomenom, začenja Bohorič svoje poglavje s konstrukcijo adjektiva in substantiva, pridevnika in samostalnika. Prvo pravilo se pri Bohoriču glasi (prevod): *Zveza adjektiva in substantiva je prav taka kakor v latinščini*. Pri Melanchthonu pa se glasi to pravilo tako, kakor ga danes poznamo iz skladnje besedne zveze: *Pridevnik in samostalnik se ujemata v spolu, številu in sklonu*. Zelo zanimivo je tudi vprašanje zgledov in vloge slovničnega priročnika. Pri Melanchthonu se glasi prvi zgled: *Amicus certus in re incerta cernitur. Vergil*. Bohorič, ki se ima v predgovoru sam za tolmača, zlasti kar se tiče skladnje, je navedel samo besedno zvezo: *Za nomen (samostalnik in pridevnik): Amicus certus: Stonovit për-jatël*. Za latinsko slovnico je bilo značilno, da je s polnimi zgledi spodbujala k dobremu pisanju in obvladovanju latinščine, saj je bilo že v antiki spoznano, da je mogoče zgled

²³ Grammatica latino-germanico-slavonica. Ex pervetusto exemplari. Ad modernam Carniolicâ Linguâ loquendi methodum accomodata, à plurimis expurgata mendis, & Germanicis aucta dictionibus. – à Quodam Linguae Slavicae, Amatore in communem utilitatem, studiosae Juventuti, Interioris Austria, Specialiter Dedicata. Superiorum permissu. Labaci 1715.

²⁴ Grammatica Oder Windisches Sprach-Buch, So ordentlich eingerichtet, Das man darinnen An Gramaticalischen Grund-Reguln alles ganz kürzlich, und klar beysammen findet. Clagenfurt, im Jahr 1758. Str. 145.

²⁵ Glej v op. 17 navedeno delo.

²⁶ Prim. Lehrgebäude der Slowenischen Sprache F. Metelka iz 1825, ki je posneto ne le v metodološkem pogledu po Dobrovskega Lehrgebäude der böhm. Sprache, ampak je pretežno izposojeno celotno besedilo obravnave. – Pri nas je stavek na Levstikovo spodbudo v Napakah slovenskega pisanja (Novice, 1858) v slovnici prvi obravnaval Janežič v drugi izdaji svoje slovnice.

²⁷ Bohorič, Arcticae horulae (...) De Syntaxi latinocarniolana. De nomine. Str. 1.

²⁸ Syntaxis olim a Philippo Melanchtone collecta, nunc locupletata, ut sit ad usum scholarum accomodatior. 1538. Str. 13.

optimalne jezikovne kompetence prikazati le z jezikom velikih ustvarjalcev.²⁹ Bohorič takšnega zaledja odličnih stavkov ni imel, pa je postal zato glede na svoj latinski vzor po svoje novator, saj je z odmerjenim zgledom pokazal na bistvo problema v slovenščini, za bralca, ki mu je bila slovnica namenjena, pa je vedel, da obvladuje latinsko pravilo.

Ob poudarjanju Melanchthona zato v veliki meri spregledujemo vse veliko slovnično okostje slovenskega jezika, ki ga je Bohorič spoznal in ki je ostalo do danes v našem spoznavanju kaj malo spremenjeno. Posebej spregledujemo mesta, ki pričajo o Bohoričevi samostojnosti in kritičnosti. In vendar – tega ni ravno malo. Čeravno na primer ni spoznal orodnika s predlogom *z*, ga je v drugih zvezah večkrat navedel, najprej pri razlagi črkopisa in slovenskih glasov. Nedvomno je, da je ponekod prevajal tudi iz slovenščine v latinščino, na primer pri obravnavi *j* (*i*): *jem, edo, daj, da; iaize, ovum; je*(ti, edere (str. 33). Samostojen je moral biti seveda tudi pri pojasnjevanju diakritičnih znamenj (pa četudi so zanje deloma spodbude pri drugih piscih, zlasti pri Krelju). Z *accentus gravis*, krativcem, nad *e* označuje polglasnik, *è* (str. 30). Ostrivec priporoča za razlikovanje optičnih homonimov: *poletí* in *poléti* (samoglasniška kakovost seveda še ni označena). Kot slovensko posebnost navaja slovnica še apostrof za enoglasnimi predlogi in postavlja pravila za pisavo (in izgovarjavo) predloga *h* pred črkami *c, g, k in q*, v drugih primerih je *k*; današnje prapisno pravilo je ožje. Pisave *s' mano* Bohorič ne komentira, zato nemara ne bo daleč od verjetnega dejanskega stanja domneva, da je z apostrofi označeval ne samo predlog kot poseben morfem, ampak je nemara prispeval tudi k branju polglasnika, vsaj pri vzneseni izgovarjavi. Ker Trubar in tudi Dalmatin pišeta predlog skupaj z naslednjo besedo, je mogoče sklepati, da je šlo – kakor še danes za razliko med (vsakdanjim) govorom in govornimi nastopi v privzdignjenih priložnostih. Domnevo podpirajo še danes neustrezne navade v javnem nastopanju, ko marsikateri govornik izgovarja predloge ločeno od samostalnika ali pridevnika, kadar gre za besedno zvezo, in pri tem poudarjeno zateguje polglasnik: *və, zə, kə*.

Podoben pregled bo treba opraviti ob vseh glavnih postavkah Bohoričevega slovničnega dela.

Čeprav smo v tem skromnem razmišljanju nakazali le nekaj v naši zavesti manj znanih dejstev in nekoliko osvežili spomin na določena mesta Bohoričeve lastne misli o svojem delu, se je pokazalo, kako zelo bodo ponovni pregled dela in potrebne primerjave pomagali pri pravičnejšem ocenjevanju razvoja slovenskega knjižnega jezika. Nesporno pa je, da je bila Bohoričeva slovnica ne samo narodno prebudno, ampak tudi pomenljivo jezikoslovno dejanje.

²⁹ Prim. A. Heinz, v op. 1 navedeno delo, str. 62: pogledi M. Terencija Varra iz Reate (116 do 27 n. č.).

TRUBARJEV VPLIV NA DALMATINOVO USTVARJALNOST

Raziskovanje Trubarjevega vpliva gre nedvomno iz dveh, med seboj lahko kaj različnih izhodišč. Pri preučevanju, koliko je Trubarjeva tradicija usmerjala Dalmatinovo lastno pot pri prevajanju bibličnih besedil, je sodobna slovenistika odkrila predvsem že znano Breznikovo trditev o nadaljevanju te tradicije, kar je izrazil J. Rigler takole: »Dalmatin je (torej) nadaljeval Trubarjevo tradicijo. Stilistično se sicer nekoliko razlikuje od Trubarja in na splošno je njegov jezik manj arhaičen, odpravil je tudi kak Trubarjev germanizem, toda uvedel je druge.«¹ V tem se ujema povsem z Breznikom, ki je Dalmatinovo samostojnost od prejšnjih izročil omajal, kar pa je Kopitar še trdil. Seveda so to ugotovitve, ki se nanašajo na jezikovno zgradbo, v kateri ob samem jeziku najdemo ob stilističnih posebnostih, frazeologiji in skladnji še »čiste«² vzhodnodolenjske jezikovne posebnosti, ki jih ni najti pri Trubarju. Toda kot je popravljal svoj jezik Trubar in ga izboljševal, je isto treba reči o Dalmatinu, čeprav je njegovo delo težje presoditi v posameznih stopnjah. Toda že iz dejstva, da je bil njegov prevod pred samim izidom več let v rokopisu, kaže na to, da je avtor svoj prevod popravljal vse do revizijske komisije (od 1572 do 1583).² Verjetno bo Breznikova trditev, ki jo so v našem času izpopolnili in dopolnili z novimi dokazi, v glavnem obstala. Vsekakor bo Trubarjev vpliv po Kopitarjevem negativnem mnenju ostal kot slovenska jezikovna tradicija, ki je imela v Dalmatinovem obdobju še polno veljavo kljub Kreljevim reformam. Toda Trubarjev vpliv je treba iskati še v drugi sferi: Trubar je tudi s svojimi slovstvenimi načrti vplival na Dalmatina. Brez Trubarja bi zelo verjetno nikoli ne dobili popolnega prevoda biblije, pa tudi Dalmatin ne bi mogel v razmeroma kratki življenjski dobi ustvariti nekaj, kar presega eno samo generacijo. Tu je Trubarjev prispevek večji, kot bi sicer mislili. O njem doslej ni bilo veliko rečenega.³

Najprej je treba poudariti, da je Dalmatin odvisen od Trubarja, ko gre za šolanje in namestitev v slovenski protestantski cerkvi. Od njega je tudi odvisen v literarnem programu. Pod njegovim vodstvom je sodeloval v Trubarjevih pesmaricah in začel prevajati svesto pismo. Vendar pa se kljub neki odvisnosti od Trubarja od njega oddaljuje v razumevanju ortodoksности in dosledni privrženosti augsburški veroizpovedi. Kar je Trubarja sproščalo in mu pomagalo k samostojnejši poti znotraj protestantskih idej, je Dalmatina utesnjevalo. Pri njem ne moremo iskati drugotnih prvin kot pri Trubarju. Trubar se je z lahkoto od vsega začetka gibal v protestantskem prostoru in mu očitki po zgledu »viel falsch«⁴ niso šli do živnega, nasprotno pa je Dalmatin ostal v mejah pravovernosti tako pri prevajanju kot tudi v samostojnih besedilih. Glede prevajanja v nemškem predgovoru k bibliji posebej poudarja, da je vsak slovenski izraz preskusil, da bi kar najbolje ustrežal izvorniku, ki je zanj nedvomno Lutrova predloga, saj jo tudi sicer v predgovoru izrecno omenja ob drugih virih, ki pa so očitno drugotnega pomena.⁴ Že v naslovu je pokazal, da je njegov prevod narejen po Lutru, ko dobesedno prevaja Lutrovo besedilo »Biblia, das ist, die ganze heilige Schrift, deutsch«⁴ z Biblia, tu je, vse svetu pismu, (Stariga inu Noviga Testamenta), Slovenski«. Če je Dalmatin dodal v samem naslovu komentar k izrazu »tu je vse svetu pismu«⁴ še »Stariga inu Noviga Testamenta«, je to storil zelo verjetno kar iz

¹ J. Rigler, Začetki slovenskega knjižnega jezika, SAZU, Ljubljana 1968, 192.

² Fr. Kidrič, Jurij Dalmatin, v: Izbrani spisi, 1. knjiga, SAZU, Ljubljana 1978, 156; J. Rigler, n. d., 190; A. Breznik, Jezikoslovne razprave, SM, Ljubljana 1982, 28 sl.

³ Fr. Kidrič, n. d., 156.

⁴ J. Dalmatin, Biblia 1584, nemški predgovor.

dveh razlogov: najprej naj bi pojasnil sam izraz, ki nastopi v slovenski enačici prvič: biblia, ker ga Trubar še ni rabil, drugič pa je hotel vendarle poudariti razliko med svojim in Trubarjevim prevodom samo nove zaveze, ki je nedavno tega (1582) izšla v dveh zvezkih. Prav to je zanimivo za razmerje med Dalmatinom in Trubarjem, saj je znano, da je Trubar pohitel z izdajo svoje celotne nove zaveze tudi zaradi bližajoče se izdaje celotne biblije. V nekem smislu mu je bila Dalmatinova Biblija tekmica, na drugi strani pa je že občutil, da je učenec prekosil učitelja. Primerjava med obema prevodoma, ne samo po jezikovni plati, bi pokazala, kako sta oba avtorja živela drug ob drugem in da Dalmatin še zdaleč ni mogel mimo svojega starejšega vzornika.

V zvezi z Dalmatinovo ortodoksnostjo opozarja O. Sakrausky na lastnost dežel Notranje Avstrije, kjer je bila v osemdesetih letih augsburška veroizpoved v neki meri še tolerirana. Treba je bilo vse storiti, da bi se ognili sumničeni glede kalvinizma in s tem stikov s švicarsko reformacijo. Tudi Trubar se je vsaj navzven ponašal kot zvest privrženec augsburške veroizpovedi. O tem tudi njegova vnema za Formulo concordiae, ki so jo podpisali vsi slovenski predikanti.⁵ Za kratek čas je bila slovenska reformacija enotna in je njeni začetki niso mogli tako oblikovati, kot so jo oblikovali pred tremi desetletji. Ali je v tem videti tudi že njen konec, ko se je oddaljila od svojih začetnih reformatoričnih idealov? Kakorkoli že, nedvomno je bila pri tem njena ustvarjalna moč kljub Bibliji nalomljena. Zato se mi zdi, da je Dalmatin zmagel svoje delo kljub vsemu le ob Trubarju in njegovi samonikli slovenski naravi. Biblija je vrh protestantskega književnega ustvarjanja, hkrati pa pomeni tudi njen konec. Po Bibliji ni izšel noben pomembnejši protestantski tekst. Tudi to kljub Bibliji opozarja na to, da je slovenski protestantizem brez Trubarjevega ustvarjalnega napora v resnici samo »prevod besedila«, ni pa več samosvoj in kot tak sposoben samostojno živeti iz tistih idej, ki so ga prebudile k življenju.

Trubarjev vpliv na Dalmatinovo književno delo je pri vseh teh ugotovitvah odločilen: nastala je Biblija, vrh slovenskega protestantizma v jezikovnem, literarnem in teološkem pogledu. V nekem smislu pa je Trubar že tudi slutil, da so mu porezane korenine, čeprav se tudi sam iz situacije osemdesetih let ni znal več izmotati. Za Dalmatina prilagajanje luteranski ortodoksiji ni bil kompromis, prav gotovo pa je bil za Trubarja. Toda tudi prilagajanje Dalmatinovega kova ni moglo prinesiti trajnejših in vidnejših sadov.

⁵ O. Sakrausky, Die theologische Bedeutung der Bibelübersetzung Jurij Dalmatin, v: Jurij Dalmatin, Biblia 1584, München 1976, 39; M. Rupel, Primož Trubar in Formula concordiae, v: Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952, 65 sl.

DALMATINOVA PESMARICA 1584

Leta 1584 je med štirimi slovenskimi knjigami izšla tudi nova izdaja protestantske pesmarice, ki jo je prav tako kot Biblijo priredil Jurij Dalmatin. Primerno je, da se v slavnostni številki naše revije poleg Biblije in Bohoričeve slovnice spomnimo tudi tega dela, ki je vsebinsko manj znano, tiskarsko pa najlepše med slovenskimi pesmaricami 16. stoletja. Hvale je vredna pobuda Mladinske knjige, da je za obletnico pripravila njeno faksimilno izdajo.¹

Pesmarice v protestantski cerkveni literaturi

V naših časih tiskanih cerkvenih pesmaric se le težka živimo v čase pred pol tisočletja, ko so peli ljudje samo na pamet. Ker so protestanti hoteli uvesti nove verske pesmi in ker so takrat mnogi ljudje že znali brati, so začeli pesmarice tudi tiskati. Slovenski protestanti so tudi glede tega šli za svojimi nemškimi vzorniki in so 34 let po prvi Lutrovi pesmarici objavili 1563 prvo popolno slovensko pesmarico *Ene duhovne pejsni*.² Prav tako kot Luter je tudi Primož Trubar dodal nekaj pesmi že katekizmu 1550, pa tudi pozneje je izdajal pesmi v manjših knjižicah podobno kot Luter in njegovi.

Poznavalci sodijo, da je Luter avtor 34 pesmi, nekaterim pa je ustvaril tudi napeve. Nekaj pesmi je namenil bogoslužju, druge kot podporo razlaganju nauka (katehitične pesmi) in molitvi. Spodbujal je tudi svoje sodelavce, da so ustvarjali nove pesmi v zvezi s prazniki (praznične pesmi) in ob molitvenih psalmih (psalmične pesmi).³ Že 1523/24 je izšel zvezek osmih pesmi (*Achtliederbuch* ga imenujejo v slovstvu),⁴ spomladi 1529 pa je prav tako v Wittenbergu izšla prva popolnejša nemška pesmarica za uporabo v novih cerkvenih občinah, po tiskarju Klugu jo imenujejo *Klugova pesmarica*.⁵ Med Lutrovimi pesmimi, ki so natisnjene v prvem oddelku, so najprej pesmi za dobe cerkvenega leta, nato katehitične in psalmične (molitvene) pesmi. Pesmarica je bila vzor poznejšim izdajam, tudi slo-

¹ TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI, INV TEH VEKSHIH GODOV, STARE inu Nove Kêr(zhan/ke Pej)ni... Wittenberg 1584. Faksimilna izdaja Ljubljana 1984 s spremno besedo Bogomila Gerlanca: Ob novem natisu starih duhovnih pesmi (str. 301–330). Knjiga ima na platnicah naslov: Slovenska protestantska pesmarica in je izšla kot izredna izdaja za knjižni klub Svet knjige. Nemško posvetilo je prevedeno v slovenščino, Trubarjevo Pričovanje pa je prepisano v sedanji črkopis. Vzporedno s to izdajo je v zbirki Monumenta litteratum slovenicarum kot 19. zvezek izšel tudi popoln faksimile z obsežno študijo Jožeta Koruze: Cerkevne pesmi in pesmarice slovenskih protestantov (str. 305–337) in z Urednikovimi opombami B. Gerlanca (str. 338–340). V študiji J. Koruze so podrobno popisane vse izdaje slovenskih protestantskih pesmaric, ocenjena vloga cerkvene pesmi pred reformacijo in med njo, razmejena je tudi razlika med ljudsko nabožno in cerkveno pesmijo.

² ENE DVHOVNE PEISNI, KATERE SO SKVSI PRIMOSHA TRVBERIA VTA /lauenski ye/ik i/tolmazhene... Tübingen 1563. Izdajo pesmarice sta pripravila skupaj hrvaški Trubarjev sodelavec Jurij Juričič in ljubljanski deželni uradnik Matija Klombner.

³ Prim. poleg drugega slovstva: K. Honolka idr., Svetovna zgodovina glasbe. Ljubljana 1983. Glasba reformacije, str. 154–160. Geslo: Gesangbuch, v: Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. 2 (Tübingen 1958³), 1451–1473; Kirchenlied, prav tam, Bd. 3 (Tübingen 1959³), 1454–1492. V katalogu Lutrove jubilejne razstave Martin Luther und die Reformation in Deutschland (Nürnberg 1983) je M. Jenny prispeval članka: Luther als Liedschöpfer (str. 294) in Luther als Schöpfer des evangelischen Gesangbuches (str. 305). Prim. tudi v op. 1 nav. študijo J. Koruze, str. 309–313.

⁴ Etlich Cristlich lider Lobge/ang, vnd P/alm... Wittenberg (1523/24), faksimilna izdaja kot priloga revije Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 1956.

⁵ Gei/tliche lieder auff's new gebe/ert zu Wittenberg. D. Mart. Luth. Faksimilna izdaja najstarejšega ohranjenega ponatisa iz 1533 je izšla v Kasselu 1954, spremno besedo je napisal Konrad Ameln. Običajen naziv: Das Klugsche Gesangbuch.

venskim, ker vsebuje besedilo in note; okrašena je tudi z lesorezi, čeprav je njena oblika zelo majhna, komaj 10,5 × 7,5 cm.

Leta 1545 je vlogo najbolj razširjene nemške pesmarice prevzela obsežnejša in večja *Babstova pesmarica*,⁶ v kateri je vsaka stran obrobljena z okrasnimi letvami, precej je tudi lesoreznih ilustracij, tako da lahko v tej izdaji slutimo vzorec, po katerem je Dalmatin uredil svojo pesmarico, ki je povod za ta prispevek in jo lahko po 400 letih občudujemo v faksimilni izdaji.

Slovenske protestantske pesmarice

Trubar je v Katekizmu objavil šest katekizemskih pesmi in péte litanije.⁷ To skupino pesmi so ponatiskovali tudi v vseh poznejših pesmaricah, vendar ne vedno z notami, če jih tiskarna ni imela.

Mimo Trubarja, a pod njegovim imenom, sta 1563 Jurij Juričič in Matija Klombner izdala prvo večjo pesmarico,⁸ v kateri je razen ponatisnjenih Trubarjevih izšlo še 60 pesmi, večinoma zvesto, vendar okorno prevedenih iz nemščine. Največ je pesmi za praznike in dobe cerkvenega leta pa tudi za druga opravila, prvič pa so v njej slovenske prepesnitve nekaterih psalmov.

Morda je prav ta manj dognana zbirka pesmi spodbudila Trubarja, da se je sredi drugega dela spet sam lotil pesmi in je 1567 izdal knjigo *Eni psalmi ta celi Catehismus*.⁹ Čeprav se nam je do danes ohranil samo del knjige, je vendar mogoče sklepati, da je bila njena vsebina prav taka kot v naslednji Trubarjevi pesmarici z obrnjenim naslovom: *Ta celi Catehismus eni psalmi*.¹⁰ V obeh pesmaricah je Trubar objavil poleg svojih pesmi tudi pesmi svojih sodelavcev S. Krelja, L. Cveklja in J. Dalmatina, natisnil pa je tudi dve stari srednjeveški ljudski cerkveni pesmi. Naslednje leto je Trubar izdal malo pesmarico *Tri duhouske pejsni*,¹¹ v kateri pa je kljub drugačnemu naslovu enajst novih pesmi.

Mladi Jurij Dalmatin je 1579 oskrbel ponatis velike Trubarjeve pesmarice z nekoliko povečanim obsegom. Izšla je pri Janžu Mandelcu kot prva v Sloveniji tiskana pesmarica; ker tiskarna ni imela not, so napevi označeni kar z naslovi znanih pesmi.¹² Naslednja njegova izdaja je 1584 izšla v Wittenbergu in bomo o njej še govorili, zadnja pa je 1595

⁶ Geytliche Lieder. Mit einer neuen Vorrede D. Mart. Luth. V obliki 15,5 × 10,5 cm jo je natisnil Valentin Babst v Leipzigu, faksimilna izdaja je izšla v Kasselu 1966, prav tako s spremno besedo Konrada Amelna. Običajen naslov: Das Babstsche Gesangbuch. Z objavo nemških pesmaric v faksimilnih izdajah, katerim se zdaj pridružuje še izdaja Dalmatinove pesmarice, bo znanstvena obdelava njihove vsebine in medsebojno primerjanje neprimerno lažje, kot je bilo pred desetletji, saj so tudi nemške pesmarice ohranjene le v zelo redkih izvodih.

⁷ Catechismus Jn der Windischen Sprach (Tübingen 1550), dostopen v faksimilni izdaji 1935 in 1970. Vse pesmi so tudi v ciklost. disertaciji: M. Smolik, Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja. Ljubljana 1963, 111–124 s kratkim opozorilom na njihovo vsebino. J. Rajhman, Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarno-zgodovinskih, jezikovnih in zgodovinskih raziskav. Ljubljana 1977, na str. 29–31 predstavi vsebino pesmi, k posameznim pesmim in izrazom v njih pa se vrača tudi na različnih mestih razprave. O napevih v Katekizmu je razpravljajl J. Čerin, Pesmi slovenskih protestantskih pesmaric, njih viri in njih poraba v poreformacijskih časih, v: Zbornik Matice Slovenske, 10/1908, 126–244. – V glasbena vprašanja se seveda tu ne spuščam.

⁸ Prim. op. 2.

⁹ ENI PSALMI, TA CELI CATEHISMUS, INU TIH VEGSHIH GODY, STARE INU NOUE KERSZHANSKE PEJSNI. . . Tübingen 1567. Faksimilna izdaja nepopolno ohranjene pesmarice je s spremno besedo Branka Berčiča izšla v Ljubljani 1967.

¹⁰ Try Duhouske pejsni. . . Od Primosha Truberia. . . PER TIM SO ENI PSALMI INU ENA BOSHIZHNA PEJSNEN, OD IURIA DALMATINA INU IANSHA SHVVAGERIA, TOLMAZHENI. . . Tübingen 1575.

¹¹ Try Duhouske pejsni. . . Od Primosha Truberia. . . PER TIM SO ENI PSALMI INU ENA BOSHIZHNA PEJSNEN, OD IURIA DALMATINA INU IANSHA SHVVAGERIA, TOLMAZHENI. . . Tübingen 1575.

¹² TA CELI CATEHISMVS, ENI P/almi. . . Ljubljana 1579.

oskrbel Primožev sin Felicijan Trubar. Ohranila je že običajni naslov,¹³ napevi so bili tiskani z notami in je vsebinsko najboljše, ker so sodelovali še novi avtorji M. Kumpreht in J. Znojilšek, ponatisnjene pa so bile tudi nekatere pesmi iz Klombner-Juričičeve pesmarice, verjetno zato, ker so se ljudem kljub Trubarjevemu nasprotovanju priljubile.

Kako živo potrebna je bila pesmarica za novo slovensko cerkveno skupnost, pričuje dejstvo, da je v dvajsetih letih (1563–1584) izšlo pet velikih pesmaric z nad sto različnimi pesmimi. Tiskala sta jih tiskarja Morhart in Gruppenbach v Tübingenu, Mandelc in Ljubljani in Krafft v Wittenbergu. Do naših časov se je ohranilo le malo izvodov: od pesmarice 1563 štirje, vsi zunaj Slovenije, 1567 en sam nepopoln zunaj Slovenije, prav tako 1574, le da je izvod popoln, od Mandelčeve pesmarice sta ohranjena dva izvoda, a nobeden doma, 1584 je znanih 9 izvodov, dva od teh v Ljubljani, 1595 sta oba znana izvoda ohranjena v Ljubljani.¹⁴

Omenimo še, da sta oba Trubarja in Dalmatin svoje pesmarice posvetili Juriju Khislu iz Fužin pri Ljubljani iz družine, ki je podpirala glasbeno delo slovenskih protestantov in bila sploh v zvezi z glasbeniki svoje dobe.¹⁵ V tem prispevku se omejujem samo na besedila v pesmaricah, glasbeni delež pa so raziskovali glasbeni zgodovinarji.¹⁶

Dalmatinov prispevek k razvoju pesmarice

Po študiju v Tübingenu je Jurij Dalmatin (1547–1589) leta 1572 nastopil službo v Ljubljani. V šestih letih bivanja na Nemškem je lahko dodobra spoznal vrednost tedaj že visoko razvitega protestantskega bogoslužja, pri katerem je imelo petje zelo pomembno vlogo. Lahko slutimo, da je prav Dalmatin zelo podprl Trubarja pri delu za lepše slovensko protestantsko petje,¹⁷ kakor pa so ga bili vajeni dotlej.

Prisrčna molitev je pesem *Zoper Turka*, ki jo je Trubar kot Dalmatinovo prvo javno objavljeno pesem natisnil ob koncu pesmarice 1574. Za pesem *O Gospud Bug, ti oča naš* je iz Kugelmannove nemške predloge povzel samo obliko in razvrstitev misli, sicer pa je mo-

¹³ TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI . . . Tübingen 1595.

¹⁴ Prim. bibliografske podatke in do izida knjige znana nahajališča prvih slovenskih knjig: B. Berčič, *Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts*, v: *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. München 1968, 152–268. Kljub skrbnemu iskanju v povojnih letih (Rupel, Berčič, Trofenik) se še dogaja, da kdo odkrije nove izvode redkih knjig v knjižnicah po svetu, nekaj takih najdb je objavil P. Simoniti: Trubarjev izvod Prvega dela novega testamenta (1557–1558) ter druga slovenska in hrvaška protestantika v Vatikanski biblioteki, v: *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice II/1978*, 35–77.

¹⁵ Jurij Khisl je bil ob izidu pesmarice 1567 še mlad, Trubar omenja njegovo šolanje med drugim tudi v glasbi, z njegovega očeta pa pravi, da mu je glasba posebno všeč (prim. prevod posvetila v: M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, Ljubljana 1934, 102–104. Dalmatinovo posvetilo 1584 velja že poročenemu Juriju (prim. prav tam 213–215 ali 2. izd. 1966, 345–347), Felicijan Trubar pa ga 1595 naslavlja že kot barona (prim. prav tam 256–258, oz. 392–393). O povezavi Khislove družine z glasbo in glasbeniki prim. J. Höfler, *O nekaterih slovenskih skladateljih 16. stoletja*, v: *Kronika 23/1975*, 87–94, kjer med drugimi na str. 92 omenja celo skladatelja Janeza Jakoba Khisla.

¹⁶ Poleg že omenjenega J. Čerina (gl. op. 7) je treba omeniti še A. Rijavca, *Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma*. Ljubljana 1967, in povzetek D. Cvetka, *Die Musik der slowenischen Protestanten*, v: *že nav. zborniku: Abhandlungen . . .* (gl. op. 14), str. 111–123. O pevskem delu Dalmatinove pesmarice 1584 je nekaj nujnih pojasnil tudi v faksimilni izdaji za klub Svet knjige na str. 318–322.

¹⁷ To potrjuje Dalmatin sam v posvetilu pesmarice 1584: »Ker je Vsemogočni tudi pri nas Slovincih blagoslovil naše slovenske psalme in nabožne krščanske pesmi, smo se iz duhovne vneme in domovinske ljubezni odločili ne samo jaz kot najneznatnejši, ampak tudi nekateri drugi iskreni kristjani, ter smo po zgledu spoštljivo omenjenega gospoda Primoža in drugih krščanskih učiteljev prevedli v naše rime in napeve nekaj nemških in latinskih duhovnih pesmi, ki so v rabi v vsem svetem rimskem cesarstvu pri evangelijskih in pri cerkvi, pripadnici augsburške veroizpovedi; že prej izšle slovenske psalme smo tako precej pomnožili s takimi, ki so med preprostim slovenskim ljudstvom prišli mimo prejšnjih večinoma že v rabo« (prevod Rupel, *Pisci 1934*, 215; 1966², 346–347).

lil in pel samostojno, ves zavzet nad turško nevarnostjo in poln zaupanja v obljubljeni božji pomoč. Lepa pesem je našla svoje mesto v vseh poznejših pesmaricah.¹⁸

Dalmatin je bil razen Trubarja glavni pesnik že omenjene pesmarice *Tri duhouske pejsni*, kjer je bilo prvič objavljenih šest njegovih pesmi. Prav vse imajo vsebino povzeto po sv. pismu, vse so bile natisnjene tudi v poznejših pesmaricah, dve pa je sprejel celo katoliški Matija Kastelec v svoj molitvenik *Bratovske buqvize*.

Psalmične pesmi so bile med protestanti zelo priljubljene. Luter je 1523 v zvezi s svojo spodbudo za spremembe v obredu evharistije sam sestavil pesmi ob 67. in 130. psalmu, J. Agricola pa še drugo ob 117. psalmu.¹⁹ Nekaj slovenskih pesmi na podlagi psalmov je bilo že v pesmarici 1563, a jih pozneje niso ponatiskovali, morda zaradi slabe oblike. Nato je Trubar prevedel celoten psalter v nevezani besedi kot molitvenik in ga 1566 izdal kot prvi prevod starozavezne biblije v slovensščini (*Ta celi psalter Davidou*).

Med Dalmatinovimi psalmičnimi pesmimi si oglejmo najprej Lutrovo glavno »bojno pesem« *Ein feste Burg ist unser Gott* ob 46. psalmu, ki jo je Dalmatin prelinil v slovensko *Naša bramba je Gospud Bug*.²⁰ Pri tako pomembni pesmi si najbrž ni upal dovoliti preveč svobode: ne samo misli, tudi posamezne besede je precej zvesto prelinil v slovensko pesem, le drugo polovico vsake kitice, ki jo sestavlja pet kratkih vrstic (prve štiri imajo samo po pet zlogov, zadnja pa sedem) in je Luter vanje nasul vrsto kratkih besed z bogato vsebino, je bil Dalmatin prisiljen povedati precej po svoje. Zadnje Lutrovo kitico je celo razdelil v dve svoji, v katerih je dodal misel o Cerkvi, izrazil zaupanje v presveto Trojico in navedel program krščanskega življenja.

Več svobode si je dovolil v pesmi ob 124. psalmu *Kadar bi Bug per nas ne bil*.²¹ Vsebinsko in glavne misli je zvesto povzel po pesmi Justusa Jonasa *Wo Gott der Herr nicht bei uns hält* iz prve Lutrove pesmarice. Pesem je polna pritožb nad krivicami, ki jih od drugače vernih trpijo tisti, ki zaupajo v vsemogočno božje varstvo, to je protestanti. Med prevzete misli in besede pa je Dalmatin vpletel toliko svojega, bolj domačega, da bi bilo koristno primerjati vrstico za vrstico s predlogo. Omenimo samo nekaj zgledov: v 3. kitici pravi o nasprotnikih (= katoličanih): Imajo kriji (= krvi) žejne zobe, žive nas hte požrejši; v 4. kitici: Lute nas izmerujo, sebe pak za svete drže, Cerkev se imenujo, ko v izvirniku seveda ni Lutrovega imena, ampak beseda *Ketzer* (= krivoverec), za Cerkev pa *Christen*. Deset kitic izvirnika je razširil v dvanajst svojih oziroma sta sedma in dvanajsta kar v celoti Dalmatinovi. Poje o tem, da so preganjani verniki pravi mučenci, ki jim bo Bog dal večno življenje. Na koncu je, kakor v mnogih drugih pesmih, dodal hvalospjev trem božjim osebam (trinitarično doksologijo), kakor ga je bil vajen iz liturgičnih molitev, petja psalmov v katoliškem brevirju.

Dalmatin ima svoje odlično mesto med slovenskimi pesniki (pesmaričarji) tudi zaradi pesmi o Jezusovem trpljenju, ki je s 360 vrsticami (30 dvanajstvrstičnih kitic) najdaljša slovenska protestantska pesem: *O grešni človik vsaki čas*. Najprej je izšla v posebnem natisu, ki je vedno privezan pasijonu v prozi, tiskanem v Ljubljani 1576,²² nato je bila ponatis-

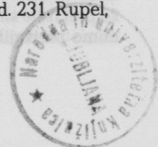
¹⁸ Za pesmi, ki jih je M. Rupel objavil v zbirki *Slovenski protestantski pisci*, navajam samo to objavo, ki je večini bralcev pri roki. Pesem *O Gospud Bug*, ti oča naš (Rupel, *Pisci* 1966², 321–323) je s Kugelmanovo primerjal J. Čerin (*Pesmi*, 211).

¹⁹ Prim. M. Jenny (v op. 3 nav. d.), 301.

²⁰ Klugova pesmarica f. 42b–43b; *Tri duh. pejsni* Bb–B 2b; Smolik, *Odmev* 134–135. Tudi v vseh poznejših pesmaricah.

²¹ Klugova pesmarica f. 82; *Tri duh. pejsni* B 2b–B 3b; Smolik, *Odmev* 133–134; Rupel, *Pisci* 1966², 323–324 (samo prvih 5 kitic). Tudi v vseh poznejših pesmaricah.

²² V 16. stol. in še pozneje so tiskarji pogostoma poudarili posamezne pomembnejše dele kake knjige s samostojnim naslovnim listom in posebno paginacijo. Pri Dalmatinovem Pasijonu v prozi in v pesmi je ta različnost očitna (prim. Berčič, v op. 14. nav. d., upodobitev 36 in 37). Dalmatina je z nemško pesmijo primerjal že Čerin, nav. d. 231. Rupel, *Pisci* 1966², 328–329 ima samo prvo in zadnje kitico. Tudi v vseh poznejših pesmaricah.

njena v vseh pesmaricah. Tudi v tej pesmi Dalmatin ni izviren, vendar je pesem Sebald Heydena *O Mensch bewein dein Sünde gross* tako lepo ponašil, da so mu ocenjevalci prisojali celo izvornost. Vsebina je tako splošno krščanska, da jo je lahko ponatisnil tudi M. Kastelec v Bratovskih bukvicah.²³

Kmalu nato je Dalmatin nastopil kot urednik nove izdaje pesmarice, ki jo je Janž Mandelc 1579 natisnil v Ljubljani, vendar brez not, ker jih tiskar ni imel. Vseh pesmi je 61 (štiri izmed njih niso kitične pesmi, ampak liturgični spevi), precej je molitvenih pesmi, med njimi že 18 psalmičnih, medtem ko jih je bilo v prejšnji še pol manj. Začenja se s pesmimi iz Trubarjevega katekizma, nato so pesmi za krst in sveto večerjo (edini protestantski bogoslužni zakramentalni opravili), za posamezne praznike, nato molitvene pesmi, pesmi v zvezi z življenjem prek dneva (jutranje, večerne, pri jedi) in ob smrti oziroma pri pogrebu.²⁴

Ko je bil 1583/84 spet v Tübingenu in Wittenbergu zaradi tiska Biblije, najbrž ni imel veliko časa niti morda ni nameraval ustvariti nove pesmarice, ampak je predvsem izkoristil priložnost, da je oskrbel lepši, nekoliko povečan in zlasti z notami opremljen natis ljubljanske izdaje pesmarice.²⁵ Dodal pa je še tri svoje prepesnitve psalmov, tako da je bilo bibličnih pesmi v tej pesmarici že 21, deset izmed njih Dalmatinovih, pet Trubarjevih in šest Kreljevih. Ponatisnil je seveda svoje starejše pesmi, o katerih smo že govorili, dodal pa je nekaj novih, s katerimi je nadomestil slabe pesmi iz pesmarice 1563. Oglejmo si podrobneje vsaj nekaj njegovih pesmi.

»Srčna pesem za vero, ljubezen, upanje in voljno potrpljenje« *O Jezus jest kličem h tebi* je natisnjena proti koncu pesmarice. Nemški izvornik Pavla Sperata, enega prvih Lutrovih sodelavcev pri ustvarjanju cerkvenih pesmi, *Ich ruf zu dir Herr Jesu Christ* je Luter sprejel že v prvo pesmarico;²⁶ prvi slovenski prevod je bil tudi v pesmarici 1563, Dalmatinovo pesem pa je ponatisnil tudi M. Kastelec.²⁷

Vsak izmed teh treh slovenskih natisov ima nekaj posebnosti. Zato z nadrobnim primerjanjem in s pritegnitvijo izvornika lahko nekoliko ugotovimo prevajalsko tehniko in načela, ki so jih pri tem delu vodila:

Klombner (ali Juričič)²⁸ je skušal biti čimbolj zvest izvorniku ne samo glede misli in posameznih kitic, ampak tudi posameznim besedam v vrsticah.

Dalmatin je isto pesem pesnil neodvisno od prvega prevoda, a nič manj zvesto izvorniku, čeprav včasih njegova zvestoba ni dobesedna, ampak po smislu. Nekaterere besede so celo bolj zvesto prevedene kot pri Klombnerju, a celotni vtis je boljši in bolj slovenski. Oba sta dodala peto katico, ki je v izvorniku ni (razen če je bila v predlogi, ki sta jo uporabljala), samo Dalmatin pa je tako kot v drugih pesmih dodal na koncu slavilno katico božji dobroti, morda spet po vzorcu liturgičnih trinitaričnih sklepnih slavilnih kitic.²⁹

²³ Matija Kastelec, Bratovske bukvice S. Roshenkranza, drugi del, Ljubljana 1682, 390–400. Kastelčeve spremembe besedila po Čerinovi sodbi (str. 231) le »kazijo pesem«. Prim. tudi M. Rupel, Vpliv protestantskega literarnega dela v Kastelčevih Bratovskih bukvicah, v: SR 2/1949, 111–125. Čerin (nav. d., 138–139) je Kastelcu očital, da si je »z nenavadno drznostjo prilastil tuje zasluge«, ker ob ponatisu protestantskih pesmi ni navedel, od kod jih je prepisal. Menil pa je, da je Kastelec kot edini izmed katoliških avtorjev upal ponatiskovati protestante na temelju dovoljenja, ki ga je škof Tomaž Hren izposloval pri papežu za uporabo »krivoverskih knjig«, pri čemer običajno mislimo samo na branje Dalmatinove Biblije.

²⁴ Dalmatin je v tej pesmarici popolnoma v ozadju: posvetilo Juriju Khislu in »Pričovanje« o pomembnosti petja v cerkvi sta še Trubarjeva iz prejšnjih izdaj (prim. Rupel, Pisci 1966², 445).

²⁵ TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI ... Wittenberg 1584. Dalmatinovo posvetilo Juriju Khislu je novo (gl. našo op. 15), »Pričovanje« pa je še Trubarjevo.

²⁶ Klugova pesmarica f. 129–130b; Dalmatin 1584, 234–237. Tudi v pesmarici 1595.

²⁷ Pesmarica 1563, 192–195; Kastelec 1682, 426–427 z naslovom: Pei|jen u' revah, inu u' nadlugah.

²⁸ V Klombnerjevi pesmarici so pri nekaterih pesmih navedeni prevajalci s kraticami, ta pesem pa je anonimna.

²⁹ Prim. Smolik, Odmev 149–150.

V Kastelčevem priročniku je pesem dobila nov naslov – vera ni več v ospredju. Nekatere besede je spremenil, vsebino pa je pustil nedotaknjeno. V prvi kitici je npr. namesto za »pravo vero« prosil za pravo »zgrevo« (= kesanje) najbrž zato, ker katoličan vendar ne more še prositi za pravo vero, ko je že v njej. V tretji namesto »novega« lebna (= življenja) želi »čistega« življenja, ker mu morda to novo življenje preveč diši po protestantski novi veri. Še značilnejši so popravki v četrti kitici, iz katerih bi celo lahko skleпали, da je Kastelec poznal nemški izvornik, ker je nekatere Dalmatinove dodatke zamenjal z bolj izvirnimi besedami. Dalmatin je npr. prosil, naj ga Bog obvaruje pred odpadom k neveri, ko je Speratus prosil za (splošno) vztrajnost do konca, Kastelec pa je zapisal, da se boji obupanja (zaganja), pred čemer naj ga Bog obvaruje, kar je bliže izvorniku. Zelo protestantski poudarek v peti (samostojni?) kitici, da Bog daje večno življenje »zastonj, zgolj iz milosti« (Klombner ima tudi izraz zastonj, ne pa zgolj iz milosti), je Kastelec popravil v »ga ti rad daš«, kar je splošnejše.

Mimogrede lahko popravimo še sodbo, ki jo je glede Dalmatinove odvisnosti od tuje predloge zapisal raziskovalec napevov teh pesmi Josip Čerin,³⁰ češ da je pesem samostojna pesnitev – pomotoma je namreč slovensko pesem primerjal z napačnim nemškim »izvirnikom«.

Vsaj omenimo še zelo lepo Dalmatinovo psalmično pesem po 23. psalmu *Gospud Bug je moj zvest pastir*, v kateri je kot poseben božji dar omenjena božja beseda v sv. pismu in pridigi. Natančna primerjava bi verjetno še podčrtala samostojnost slovenske pesmi prav glede vrednosti božje besede, česar v izvorniku ni.³¹

Med zgodnjimi teološko pomembnimi in bogatimi nemškimi pesmimi je dolga Speratova pesem *Es ist das Heil uns kommen her*, kjer je pesnik dodal kar vrsto citatov iz sv. pisma, ki so bili podlaga njegovi pesmi. Dalmatin jo je pred 400 leti prepesnil in objavil kot pesem *O revni človek zmisli vsaj, koku si izveličan*, vendar ni prevajal suženjsko, celo dodajal je, pa ne v škodo protestantskega mišljenja.³² Zanimiva je razlaga v 13. kitici, da so dobra dela potrebna tudi protestantu, ker mora z njimi izpričati svojo pravo vero. Pesem bi lahko imenovali »biblična teologija v verzih«.³³

Za sklep še kratko o tem, kako je Dalmatin po vzoru nemških protestantskih pesnikov »popravljal«, to je, dopolnjeval ali spreminjal versko vsebino starih katoliških srednjeveških pesmi, da so jih mogli peti tudi v reformiranih cerkvenih občestvih.

V prvi pesmarici 1563 sta bili natisnjeni božična *Ta dan je vsiga veselja* in binkoštna enokitična pesem *Pridi k nam Bug inu Sveti Duh*. Dodani dve Lutrovi kitici so v poznejših pesmaricah izpuščali.³⁴

Namesto druge stare božične pesmi *Eno je Dete rojeno* so naše protestantske pesmarice objavile prepesnitev latinsko-nemške popravljene različice iste pesmi. Vendar je Dalmatin 1584 v svojo pesem *Danas je Jezus nam rojen* mimo nemške predloge vpletel več razlogov iz stare katoliške pesmi, kar kaže, da je staro pesem dobro poznal in da so jo peli

³⁰ Prim. Čerin, Pesmi, 215–216.

³¹ Babstova pesmarica, v 2. delu št. VII (štetja listov ali strani namreč ni); Dalmatin 1584, 163–166. Tudi v pesmarici 1595. Smolik, Odmev 135–136.

³² Achtliederbuch, druga pesem, datirana 1523; Dalmatin 1584, 225–229. Tudi v pesmarici 1595. Čerin, Pesmi 234 je zapisal, da ni našel vzorca zanjo.

³³ Smolik, Odmev, 144–146

³⁴ Klombner/Juričič 1563, 71–74. Med božičnimi je to »ta perua«. Tudi v vseh poznejših pesmaricah, kjer je označena kot stara. Binkoštna: Klombner/Juričič, 140–142, druga med binkoštnimi. Šele v pesmarici 1574, 109, kjer je samo stara (edina) kitica, je označena kot »ta stara peißen od S. Duha«. Lutrovi kitici sta že v Klugovi pesmarici, f. 13b–14; ker je bila stara kitica v čast Svetemu Duhu znana med Nemci in pri nas, je zato tudi v Klugovi pesmarici (f. 12b–13) z naslovom: Veni sancte spiritus durch D. Mart. Lu. geberst. Prim. Smolik, Odmev, 90, 126.

tudi naši protestanti.³⁵ Predlogo je dopolnil s kiticami o božjem načrtu in obljubi odrešenja, o tem, da je Jezus nosil naše grehe, nas obogatil in nam dal večno življenje, o angelih in pastirjih, ki oznanjajo Jezusovo rojstvo, in o modrih, ki so s svojimi darovi izpričali svojo vero. Ti izvorni poudarki so še podčrtali protestantsko naglašanje Kristusovega deleža pri našem odrešenju in nujnost vere za opravičenje. V zadnjem delu pesmi je po nemški predlogi lepo razložil glavne resnice o učlovečenju, ko je božji Sin postal pravi človek, ne da bi se okužil z izvirnim grehom.³⁶

Staro velikonočno pesem *Jezus ta je od smrti vstal, od njega bridke martre*, je nekoliko okrajšano prvi natisnil že Trubar,³⁷ Dalmatin pa je 1584 natisnil daljše besedilo. Nekaj vrstic je spremenil, na koncu pa je dodal še nove kitice, v katerih je ob neveri apostola Tomaža razložil potrebnost žive vere v Kristusa.³⁸ Prav tako je le iz Dalmatinove objave znana kitica o Jezusu, ki se je po vstajenju prikazal ženam.³⁹

Spodbuda za raziskovanje v prihodnosti

Na nekaj straneh res ni mogoče povedati kaj izčrpnega o slovenskih protestantskih pe-snikih in njihovem ustvarjanju, zlasti če ni prostora za navajanje primerov. Naj bi bolj ju-bilejno uglašen prispevek spodbudil slaviste, germaniste, muzikologe in teologe, da bi ustvarjalni prispevek naših prvih slovenskih literarnih delavcev ne samo popisali, ampak tudi vsestransko ovrednotili.

³⁵ Puer natus in Bethlehem – Ein kind geborn zu Bethlehem: Babstova pesmarica, prvi del št. LVII. Klombner/Juričič 1563, 76–78 je dovolj zvest prevod nemške, ponatisnjen v pesmarici 1595, 160–162. Dalmatin 1584, 98–102, ponatisnjen prav tako v pesmarici 1595, 156–160 in Rupel, Pisci 1966, 347–348. Prim. Z. Kumer, Slovenske prireditve srednjeveške božične pesmi »Puer natus in Bethlehem«. Ljubljana 1958 (SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Razprave III), 102–106.

³⁶ Prim. Smolik, Odmev, 125.

³⁷ Pesmarica 1574, 102–103 (verjetno tudi že 1567), ponatis v pesmarici 1579, 85–86 in 1595, 225. Dalmatin v pesmarici 1584, 124–127: Ta stara velikanozhna peijjen, v'nekuliku mejjtih popraulena, na mnogitero visho, ponatisnjena še 1595, 217.

³⁸ Prim. Smolik, Odmev, 127.

³⁹ Prim. I. Grafenauer, »Ta stara velikonočna pejsen« in še kaj, v: Čas 36/1942, 89–138, in ponatis: Literarno-zgodovinski spisi, Ljubljana 1980, 235–314.

O TRUBARJEVI PISAVI, PRAVOREČJU IN PRAVOPISU

0 O Trubarju kot »začetniku kontinuirane slovenske književnosti in utemeljitelju slovenskega knjižnega jezika« (Rigler, ZSKJ, 1968, 11) vemo dosti premalo, in sicer tudi glede stvari, ki smo jih zajeli v naslovu tega pisanja. O Trubarjevi pisavi je Rigler, ki je zadnji pisal o tem (n. d., Razvoj bohoričice, 1. Pri Trubarju, 216–219), opozoril na Trubarjeve težave v zvezi z zapisovanjem fonološkega nasprotja med /s/ in /z/ ter /š/ in /ž/. Posebej je spregovoril o delnem pisnem ločevanju /s/ in /z/ v medsamoglasniškem položaju in o razvrstitvi črk *ſ* in *s*, ki da »je v glavnem odvisna od pozicije, le deloma pa poljubna in verjetno odvisna od stavčeve navade« (n. d., 217). Pohvalna je njegova opomba, da je Trubar »dobro /.../ opazil, da v slovenščini ni dveh *h*« (216). Sicer pa tudi iz Riglerjevega pisanja izhaja, da glede pisave Trubarja ni za kaj posebno hvaliti, med drugim pač gotovo tudi zato ne, ker je za glas [c] uporabljal dve črki (*c* in *z*, v glavnem z dopolnjevalno razvrstitvijo): »Črko *c* uporablja za označevanje glasu *c* pred *e* in *i* (poleg redkega *z*), redko pa tudi (zlasti v tujkah, ki so v latinščini pisane *s c*) za *k* pred *a*, *o* in *u*.« (219) (Med primeri navaja tudi *Doctormi, Crouashkih, Samostucrat* – torej tudi za *k* pred soglasniki.) Tudi glede uporabe črke *v* pri Trubarju ni kaj hvaliti. – O Trubarjevem pravopisu pa sistemsko doslej menda še nihče ni pisal. Namreč: kaj je Trubar pisal z veliko, kaj z malo začetnico; kaj skupaj, kaj narazen; koliko fonetično, koliko morfonološko; kako domače, kako prevzete besede; katera ločila je uporabljal in katera ne in kje jih je stavil in kje ne. In tudi o Trubarjevem pravorečju je malo znanega.

Pričujoči članek poskuša v bistvu samo opozoriti na nekaj vprašanj, ki se nam ponujajo ob Trubarjevi pisavi in pravopisu (in pravorečju); monografija o teh vprašanih bi seveda tudi bila potrebna, a napisal naj bi jo tisti, ki se poklicno lahko več (ali tako rekoč iz dolžnosti) ukvarja z zgodovino slovenskega jezika.

1 Ko je Trubar prijemal za pero, da bi pisal slovensko besedo, bi se bil lahko (in se morda tudi je) odločal o pisavi: ali naj piše po latinsko (italijansko) ali po nemško. Odločil se je, kot znano, za nemško pisavo, v prvih dveh knjigah celo tudi za gotico, ker smo Slovenci pač živeli v nemški državi. Glede tega primerjaj naslednje njegove besede (Ta evangeli svetiga Matevža, 1555): »Mi smo, Bug vej, dosti zmišlovali, s kakovimi puhštabi našo besedo bi mogli prov po tej ortografiji, štaltnu inu zastopnu pisati, de bi preveliku puhštavov oli konzonantov *k* ani silabi ne jemali, kokar ti Peami inu drugi dejo, kateru je gerdu viditi.« (15)¹ Med temi »drugimi« so bili verjetno mišljeni tudi Italijani, saj je Trubar italijanščino gotovo poznal že od stika z Bonomom. S tega stališča je zelo zanimiva zahodnoslovenska pisava iz let 1551 in 1558 (prim. F. Ilešič, Slovenska rokopisa iz l. 1551 in 1558, Trubarjev zbornik, 1908, 222–224), saj je nekaka vzporednica Trubarjevi, uporablja pa italijanske črke, vendar s poenostavitvami, da pri zobnikih in podlesničnikih loči le trajnike in zlitnike, ne pa tudi zvonečnosti in sičniškosti nasproti šumevskosti, hkrati pa po italijanskem načinu varuje glas /k/ pri obeh črkah zanj, tj. pri *c* in *k*, s črko *h*: *Boch oza nebeschi polik tebe je usua Gnada otpri nam nase serze inu misou dabi mi tebe isposnali sa pravcniga boga . . .* (prvi »spomenik«), oz. *Bog oza nebeskhi polikh cheteriga ie vusa milost inu gnada razaj taisto vunase serze postauit . . .* Morda pa je pri odločitvi za gotico odločalo tudi izgnanstvo in torej samonemško okolje (ali celo tiskarna: prim. npr. poševnico kot edino ločilo).

¹ Če ni drugače rečeno, so vsi navedki z v oklepaju navedenih strani iz Ruplovih Slovenskih protestantskih piscev, Tiskovna zadruga v Ljubljani, 1934, XLV + 328 str.

Z izbrano pisavo Trubar sam ni bil najbolj zadovoljen, saj pravi v uvodu Katekizma 1555 takole: »Inu nom se tudi zdi, de ta naša slovenska beseda s tejni latinskimi puhštabi se lepše in ležej piše ter bere.« (...) In: »Iz tiga abecedarja se mogo ti vaši ljubi otročiči inu tudi ti stari lehku inu hitru navučiti brati ter pisati.« (10) – Kot znano, je Trubarju latinico namesto gotice nasvetoval Vergerij, morda prav z argumentacijo o lepoti in lahkoti (dulce et utile); ali pa hkrati tudi iz poznanja kakih zapisov slovenske besede (ali bolj verjetno hrvaške z latinico pisane) po načinu rokopisov, o katerih smo zgoraj govorili.

Tako se je z latinico izvršil prvi korak slovenske ločitve od Nemcev v jezikovnih zadevah, naj se je Trubar tega zavedal ali ne – Vergerij se verjetno je. Slovenska beseda 14. in 15. stol. se je namreč v večjih spomenikih pisala le z nemško pisavo, vendar Trubar tega skoraj gotovo ni vedel. Tudi mu ni menda nikoli prišla na oči druga zapisana slovenščina: ne uradovalna, kot je bila v kranjskih prisegah, ali cerkvena, kot v zapisih imen poročencev ali umrlih ipd. Sicer pa vemo, da je Trubar glede svojega morebitnega predhodništva zapisal (Ev. sv. Matevža, 1555): »Lubi Slovenci, Vom inu nom je vedejoč, de le-ta naša slovenska beseda dosehmaj se nej z latinskimi, temuč le-ta krovaška s krovaškimi puhštabi tiskala. Iz tiga vsaki more vejdi, de nas le-tu pisane inu tolmačovane (kir nemamo pred sebo obeniga navuka oli eksempla) zdej na pervu težku stoji. Obtū aku katerimu le-tu naše pervu delu se cilu popelnima ne zdi, ta zmisli, kaj vsi modri govore, kir pravijo, de sledni začetek je težak inu nepopelnom.« (15)

Zdi se vendar, kot da si Trubar tu jemlje prvenstvo le za latinsko t i s k a n o besedo (o z gotico pisanih prvih dveh njegovih knjigah ni tu nič rečeno in torej tudi ne o eventualnem čem drugim pred tem).² Rečeno bi pomenilo, da Trubar sam, preden je moral oditi v Nemčijo, kot dolgoletni pridigar (v več krajih pri nas doma) tudi v slovenskem jeziku, nikoli ni poskušal zapisati slovenščine. O tem zanimivo piše v Ta prvem dejlu tiga noviga testamenta 1557: »Ljubi krščanski gospodje in bratje! Bog ve, da sem že v tistem času, ko sem še pri vas pridigal v slovenskem jeziku iz latinskih in nemških knjig, često vzdihnil in vzkliknil k Bogu, / . . . / naj naš ubogi, preprosti, dobrosrčni slovenski narod / . . . / obdari z veliko milostjo in darom, da bi se tudi njegov jezik pisal in bral kakor jezik drugih narodov, ter da bi se sv. pismo in druge dobre krščanske knjige prav prevedle in natisnile v slovenskem in hrvatskem jeziku.« (17) Tu Trubar omenja hrvaški jezik pač le zaradi tega, ker si je v njem želel protestantskih besedil, in sicer v latinici. Iz istega dela primerjaj še: »Bog mi je iz posebne milosti zaradi Jezusa Kristusa naklonil znanje slovenskega jezika, kakor ga govorijo v deželi Kranjski; v njem sem pridigal, kakor veste, sedemnajst let v različnih krajih slovenskih dežel; razumem pa tudi precej latinsko, nemško in laško.« (26) Torej Trubar izrecno: vseh teh 17 let brez poskusa, si kaj slovenskega tudi zapisati.

S tega stališča je zanimiva Ilesičeva pripomba (Trubarjev zbornik, 1908, 123): »/ . . . / katoliški rokopis iz dobe, ko se je po naših deželah že širil protestantizem; eno leto mlajši od prvih Trubarjevih knjig, pomnožuje znane poizkuse slovenskega pisanja, ki so ob koncu srednjega veka nastali radi bogoslužnih in sodnih potreb (celovski, ljubljanski, beneškoslvenski rokopis, rokopis mesta Kranja in tudi velikonedeljski rokopis). Brezdvomno je bilo takih zapiskov mnogo več in ni verjetno, da bi Trubar nikoli ne bil videl česa takega.«

Še na drugem mestu istega predgovora Trubar piše: »/S/ sem si pred sedmimi leti /tj. 1550/ upal napraviti poskus, ali bi se dala slovenski in hrvatski jezik pisati in brati tudi z latinskimi in nemškimi črkami. In ko sem začel, je Bog dal svojo milost, da sem kmalu videl

² Vendar prim. tudi za pisano besedo: Glagolski prvi del Novega testamenta, 1562: »da se prej slovenski jezik nikoli ni niti pisal niti bral in da je prvič šele pred desetimi leti bil napisan in natisnjen z latinskimi in nemškimi črkami katekizem, nato novi testament, loci theologici in postila. Te knjige berejo, hvala Bogu, tudi slovenski kmetje in otroci dobro in gladko.« (61) Katekizem, 1550: »Da je v tej knjigi nekaj napak v besedah, zlogih ali črkah, izvira od tod, ker se ta jezik prej ni nikoli ni pisal niti tiskal.« (1)

in spoznal, da se dasta lahko in dobro pisati tudi z latinskimi črkami. (18) [Tu »latinski« pomeni neglagolski in morda tudi necirilski.] Nato sem se lotil prevajati katekizem in spravljati ga v pesem in rime. / . . . / Katekizem z napevi sem brž poslal nekaterim izmed Vas [pismo naslavlja »vsem pobožnim kristjanom, ki prebivajo v deželi Kranjski, Spodnještajerski, Koroški, na Krasu, v Istri in Slovenski marki«, da bi ga pregledali in popravili. Ti so mi pisali, naj ga dam natisniti, a zraven tudi tisto, kar sem še sicer prevedel, češ da bom s tem pri preprostem in mladem ljudstvu ustvaril mnogo dobrega.« (19)

Kako so mu popravljali in kaj sploh? Ali morda v smislu kakšne pisne prakse? Če je bil vmes tudi Klombner ali kdo, ki je bil pisar, in je od časa do časa moral zapisovati vsaj ime na z izrazito slovenskimi glasovi?

2 Ko se je Trubar že enkrat odločil za pisavo, je stal pred vprašanjem zapisovanja glasov, kolikor tega zanj ni reševala že latinica kot taka (ali njena gotiška stilizacija), ta Trubarjev glavni zglede.

2.1 Prišel je do sklepa, da slovenščina in hrvaščina »kljub grobem in sikajočemu izgovoru ne potrebujeata toliko črk ali soglasnikov v eni besedi, kakor mislijo nekateri Čehi in Bežjaki (zato imajo Hrvati v svoji abecedi toliko S-jev in Z-jev), ampak glavno je vaja in raba, kakor v vseh drugih jezikih in pisavah.« (18–19)

To je mesto, ki nam kaže Trubarja kot ne ravno dobrega jezikoslovca. Čeprav se tu v nasprotju z nekim drugim mestom v istem predgovoru (»Razen tega ne znam hrvaško ne brati ne pisati«, 20) kaže kot delnega poznavalca hrvaške pisave (celo kajkavske in glagolske), vendar nima zaupanja v filološko znanost oz. vednost, in trdi naslednje: »Nemec, ki se sicer ni naučil nobenega drugega jezika in pisave razen nemškega, ne bo nikoli prav bral in izgovarjal latinščine ali laščine, čeprav bi bila pisana in tiskana z dobrimi nemškimi črkami.« (19) To je samo po sebi res, kakor tudi še naslednje: »Tako se tudi slovenski jezik nikoli ne bo dal pisati niti z latinskimi niti z nemškimi niti z grškimi črkami, da bi ga mogel Nemec, Lah ali Grk brati in izgovarjati, kakor ga govori in izgovarja rojeni Slovenec. Zato pravim kakor zgoraj: pisanje in branje jezika je najbolj odvisno od vaje in rabe.« (19) Kakor je v vsem tem nekaj resnice, je vendar tudi s pisavo v marsičem mogoče pomagati, da bi Nemec, Italijan ali Grk kako tujo pisavo laže ali prej bral pravilno kakor ne (in kar je pozneje, pravzaprav zelo hitro, pokazal Krelj). V bistvu pa tu Trubarja vidimo, kako skuša reševati stvari mimo teorije kar s čisto prakso.

2.2 Temu zdvajanju glede možnosti izgovoru ustreznega zapisovanja glasov primerna je tudi Trubarjeva prireditev slovenske pisave: ta skuša biti lahka za pišočega, premalo pa se ozira na beročega, ki se pač mora znajti, kakor ve in zna, ko hoče zapisani besedi spet dati glasovno podobo. Trubar namreč pri pisavi v veliki večini primerov ne izhaja iz slovenskega glasovja,³ kolikor gre za sičnike, šumevce, samoglasnike in *i*-ju ter *u*-ju ustrezne zvočnike, tj. *j* in *v*, pa tudi *ne*, kolikor gre za nasprotje po mehkości oz. trdosti (*n* – *n*, *l* – *l*), ampak iz nemških črk in črkij za podobne glasove. Kot smo videli iz citata, se mu je slovenski izgovor zdel celo »grob, sikajoč«. Pri zadnjem ne gre toliko za fonemski sestav, kolikor morda za pogostost nastopanja sičnikov in šumevcev v besedah (oz. besedilu), saj npr. Nemci od vseh ustreznih glasov niso poznali le glasu [ž] (pa še tega v nekaterih narečjih, kakor nam pričajo sposojenke kot *žiher*, *žegen*, *žveplo*, *žlahta*), Italijani pa imajo v glasovnem sistemu celo več sičnikov in šumevcev kot Slovenci (prim. *s* – *z*, *c* – *dz*, *č* – *dž*, *š*, samo *ž*-ja spet ne). Zanimivo je, da se Nemci še danes »delajo«, kakor da ne morejo

³ Prim. Katekizem, 1550: »Navaditi se moraš, da boš v našem slovenskem jeziku izgovarjal v navadno kot mehki *f* ali grški *vita*, *h* ostro kakor Nemci svoj *ch*, *l* včasih trdo po ogrsko ali bezaško, samoglasnike pa po šegi našega jezika.« (1) Izhodišče v slovenskem glasovju pa imajo razmišljanja v Evangeliju sv. Matevža, 1555: »Mi smo, Bug vej, dosti zmišlovali, s kakovimi puhštabi to našo besedo bi mogli prov po tej ortografiji, štaltnu inu zastopnu pisati, de bi preveliko puhštabov oli konzonantov k ani silabi ne jemali.« (15)

izgovarjati slovenskih sičnikov in šumevcov v besedi, čeprav imajo tudi sami izrazite take zveze, kakršna je npr. [cvečkan].

Trubar je torej samo poenostavil nemško pisavo in nato v to tesno obleko silil bogato slovensko glasovje. Pri tem je nujno prišlo do zanemarjanja fonoloških nasprotij po zvenečnosti pri sičnikih in šumevcih, do zamenjav zvenečnostnih parov v nevtralizacijskih položajih, do nevtralizacij nasprotja po mehkosti, po samoglasniškosti/nesamoglasniškosti (*i/j*, *u/v*), pri samoglasnikih tudi nasprotja po stopenjskosti (*ozka* – *široka e* in *o*) in še več drugega. Že v tistem času bi bil lahko na podlagi latinske pisave ločil *u* in *v* (na splošno pri njem velja, da sta črki *i* in *u* samoglasnika, če ni zraven kakšnega drugega samoglasnika, sicer pa ustrezna zvočnika – za zvezo *ji* pa je uporabljal tudi črko *y*).

Trubarjeve jezikoslovne izjave glede zgoraj omenjenih in zanemarnjenih fonoloških nasprotij v pisavi so na splošno zelo nepovedne, npr. ko pravi, da je treba »štimočve« izgovarjati »po tej šegi našiga jezika« (8), ali črko *l* včasih debelo (8) po »ogrsko ali bezjaško« (1), ipd., o čemer bo še govor. Upravičena in zaslužna je le njegova poenostavitev nemških dvo-, tro- in štiričrkja v eno- in dvočrkji (*ch*, *ck*, *sch*, *tsch* → *h*, *k*, *s/h*, *zh*), ni pa reduciral obilja nemške pisave pri dvojnica *ſ* in *s* ali pri *c* in *z*, kakor je na drugi strani zaslužen, da je v glavnem vendarle odpravil dvojne soglasnike, s katerimi ni vedel kaj počet. Da bi bil pisal npr. *bratt* – *brata*, tj. da bi z dvojnim soglasnikom za samoglasnikom nakazoval le-tega dolžino, na to ni prišel ali pa je svojo tako misel zavrgel zaradi odpora proti kopičenju črk (prava izjema je sorazmerno pogosti dvojni *l* za zaznamovanje trdega *l* in dvojni *s* v položaju med dvema samoglasnikoma za zaznamovanje glasu *s* nasproti *z*).

2.2.1 Glede zaznamovanja razlike med sičnikoma */s/* in */z/* piše Rigler (217), da Trubar za medsamoglasniški »s sicer rabi dvojni *es*,« za tak *z* pa enojnega, »toda ne čisto dosledno«. Zanimiva je njegova pripomba, da »v prvih dveh knjigah (kjer je uporabil gotico) /.../ ta način celo prevladuje« (n. m.). Ali je v tem kaka sled dotlejšnjega slovenskega gotiškega pisanja, kakor ga imamo izpričanega npr. za Starogorski rokopis, ki tudi strogo loči sičnike in šumevce in v glavnem tudi medsamoglasniška */s/* in */z/* z razmerjem dvojni *s* : enojni *s* (medtem ko se v položaju pred soglasnikom v glavnem piše enojni *s*)?⁴ (Celovski rokopis je glede tega veliko manj dognan.) V zvezi s tem naj opozorim na Riglerjevo pripombo, da Trubar za »razlikovanje /med *s* in *z*/ razen v intervokalični poziciji ni imel nikake opore v latinski in nemški grafiki; za nemščino to velja le za vzglasje, na koncu pa loči *s* in *ß*.

2.2.2 Pri slovenskih trajnih *š u m e v c i h* pa je šel Trubar popolnoma mimo slovenske fonologije, ko je zanemarnil nasprotje po zvenečnosti. Trubar je po Riglerju »v prvih dveh knjigah« zanju uporabljal dvočrkje »*h*, nato pa *sh*« (n. d., 218).

2.2.3 O trajnih sičnikih in šumevcih isti avtor piše: »Težave pa je Trubarju delalo razlikovanje med *s* in *z* ter *š* in *ž*. Ker za to razlikovanje, razen v intervokalični poziciji, ni imel nikake opore v latinski in nemški grafiki, ga je zanemarnil« (n. m., 216). Kot znano, je v latinski grafiji poklasične dobe zvenečnostna vrednost zobnega pripornika, pisanega *s*, odvisna od ustreznega glasovnega okolja, torej ni fonemska, v nemščini pa tudi ni nasprotja po zvenečnosti pri trajnem šumevcu. Riglerjeva opomba opozarja na veliko odvisnost Trubarja od nemškega grafijskega vzgleda, ki mu tudi ni dovoljevala uporabiti nemški črki *s oz. ſ* za zobni pripornik za slovensko fonološko nasprotje. Ker gre za važno

⁴ Glede pogostnosti pisave sičnikov in šumevcov v Starogorskem rokopisu prim. T. Logar, JIS 1973/74, 196 /dodatki v poševnem oklepaju so naši: »Pripornik *s* je največkrat zapisan *s / 22/*, skoraj prav tako pogosto *s / / 6/*, nekajkrat *2/* v začetku besede *s s*–, na koncu *–s 4/*; razen tega je v rokopisu tudi nekaj primerov, ko zanj piše *s 1/ / ... /* V začetku besede je nekajkrat *3/* napisan tudi veliki *S*, enkrat pa *ſ / / ... /* Med pisavo za šumevca *š* in *ž* v rokopisu ni razlike, temveč sta oba zapisana enako, namreč *ſch / za š* devetkrat, za *ž* osemkrat. / ... / *C* je zapisan dvakrat *s tz*, enkrat pa stoji zanj */ in* enkrat *t: pontio*, sicer pa *z* na začetku in *tz* ne na začetku besede po nemškem zgledu; za soglasnik *č* pa piše v rokopisu *tzh / 4/*, *zh / 3/* in *t/ch / 1/ / ter* enkrat *tzh / / ... /*, enkrat pa celo *dtzh*.«

vprašanje, se ob njem malo pomudimo. Pri rabi obeh esov Rigler piše, da je bil Trubar »močno odvisen od tedanjih tiskarskih navad«, češ »da on sploh ni odločal o postavljanju f ali s, ampak /.../ je bila to povsem tiskarjeva zadeva«, »(resnici na ljubo pa /da/ je vendarle treba povedati, da tudi danih možnosti ni izkoristil dovolj« (n. d., 216–218).

2.2.4 Dvojne soglasnike je Trubar odpravil pač hkrati z dvojnimi w. Vprašanje dvojnih soglasnikov ni bilo rešeno ne prej ne pozneje, tudi v Dalmatinovi bibliji ne. Glede prej je značilna pisava v Celovškem rokopisu, kjer se raba dvojnih zapornikov (*tt, pp, kk*) zdi brez vsakega smotra (*swettkow, wuppellay, kchi*), medtem ko se za pisavo *nn, ll* morda skriva dejstvo fonološkega nasprotja (prim. *dannay /ń/, wuppellay /l'/*), vendar to nikakor ni idealno izpeljano (prim. *danna/s, pallna*) – morda zaradi asociacij z nemškimi besedami (*danna/s – dann, pallna – voll?*). O dvojnih soglasnikih v Bibliji in pred tem je pisal Ramovš.⁵ Pri nepoistenju črke za glas /c/ gre pač za vpliv latinščine in nemščine, deloma pa tu že vpliva tudi napačno izbrano načelo o pisanju nekaterih v slovenščino prevzetih besed, o čemer bo še govor.

3 Trubar je tudi začetnik našega pravorečja, in sicer v tem smislu, da daje izjave o tem, kakšna glasovna podoba pritiče nekaterim njegovim črkovnim znamenjem. K temu problemu (prim. že našo enoto 1 in 2.1) se je vračal večkrat, včasih z zanimivim variiranjem. Tako je za črko v pripominjal, da jo je treba »v našem slovenskem jeziku« (slovenski mu tu pomeni pač slovanski) »izgovarjati navadno kot mehki /tj. kot zveneči /f ali grški vita«. (Katekizem, 1550; 1). Pri tem morda ne gre toliko za opozorilo na položajno variantni izgovor te črke, (tj. [v] proti [u], kolikor za nenavadni izgovor te črke v nemščini ([f]) nasproti npr. latinščini ([v])). V Abecedariju 1551 beremo: »T/a v skoraj vselej v začetki in u na koncu vsake besede za an f in u /.../ se navadite izreči »(8), kar pa že govori za to, da je vedel za variiranje, morda tudi medfonemsko (tj. ne le /v–u/, ampak tudi /v–u/ – /u/). Tu je sicer jasno določil fonetično vrednost črke h, tj. da se izgovarja kot nemški ch (mehkonebno, ne morda grlno), in prav tu je opozoril tudi na trdi l, ki da ga je treba »debelu« (8) oz. »časí delu po bežjašku izreči«. (Abecedarij, 1555; 9) Primerno se zdi poudariti še Trubarjevo misel, »de te štímovce vsak jezik oli dežela dregači izgovori«. (8) Morda so z deželo mišljene slovenske dežele, med drugim razlike v izgovoru ej in e (ali celo tudi ie, prim. Trubar v Trstu) za jat, ū ali u za prvotni u, nemara še u ali o za prvotni dolgi etimološki in izglasni nenaglašeni o.

4 In sedaj še k pravopisu.

4.1 Ne Trubar ne kdo drug od njegovih naslednikov ni znal ustrezno rešiti vprašanja velike začetnice, kadar ni šlo ravno za zaznamovanje začetka povedi. Za primer pogledjmo v Katekizem 1550: *Anu kratku Poduuzhene* (naslov); Abecedarij 1550: *Ane Buquice / is tih /e ty Mladi inu preprosti Slouenci mogo lahku vkratkim zha]u brati nauuzhiti / Vtih /o tudi ty veg]hy]tuki te kar]zhanske Vere inu ane Molytve / te /o prepri]ane od aniga Peryatila v]eh Slouenzou /.../ V]em Mladim in Preprostim Slouenzom / Myl]ho]t bo]hyo inu to vezhno dobruto od Ozheta nebe]kiga v]im Jmeni Je]u]a Chri]tu]a pro]im. /.../ Inu is tige]e my nauuzhimo to arznyo koku inu]ku]i kai ta zhlouik more inu ima tak Strup / tu ye / ta Greh perprauti od]ebe / de]pet dober / moder in bogu lub po]tane tar o]tane vmyl]ho]ti bo]hy od konza de vnebu pryde / Satu ye tudi Go]pud Bug garzhe]tu]apouedal tim Stari]hem ...; Cerkovna ordinga 1564: *Inu taku Dellu Boshye vti Go]p]zhini, imamo mi prou]po]nati inu veiditi, de kadar tu nashe Tellu inu shiuot, nashe Shene, Otroci, Hyshe, Vshytag, Meij]ta, Cerque Regimenti, Vmyru inu vpokoyu]toie, De taka bramba, Inu obarouane ie guishnu enu Dellu Boshye.**

⁵ Ramovš, Delo revizije za Dalmatinovo biblijo, ČJKZ 1918, 113–147; tudi Ramovševa ZD 1, 1971, 140–179, konkretno o »podvojenih soglasnikih« v ZD na str. 155–156, 161.

Kakor se večinoma vidi že iz teh primerov, je pisal z veliko začetnico samostalnice lastna imena: osebna (*Je|u|a, Chri|tu|a*); prebivalska (*Crainci, Coroshci, Shtaierij, Besiaki, I|striani, Crouati*); nadomestna ali spremna poimenoivanja za *Boga, Marijo (Stvarnik, Go|pud, Oh-ranenic, Diuica)*; imena boga samega (*Bug, Ozha, Syn, S. Duh*). K veliki začetnici se je nagibal tudi pri pridevnikih na *-ski* iz lastnih imen (*Sloven|ki, Crain|ki, Gerski, Latinski, Nem-shki*), pri svojilnih pridevnikih (*Era|mou Roterdamou, Anticristou, Boshy* (toda *sboshyo pomozhio*)). Kategorija spoštovanja se vidi v pisavi *Nega Syn*. Poleg tega je veliko začetnico uporabljal še pri sporočilno važnejših samostalnikih (med drugimi prim. še *Cerkou*), pri izpridevniških samostalnikih (*ty Mladi, Prepro|ti*). Sicer je razen začetka povedi pisal z veliko še za dvopičjem dovolj pogosto pa tudi odvisnik, ogovorni zaimek pač le redko (*Vash Stan inu leben pelate proti ui mui lubi Cranci inu sloueni*). Pri pisavi samostalnikov z veliko začetnico ga je pač precej motila nemščina.

4.2 Naglasnega mesta večinoma ni zaznamoval z ničimer; le v primernem glasovnem okolju je zaznamoval naglašeni *i* z *y* (*Molyte, pro|syte, hualyte, lozhyti, Vsnyu*), kar nam kar dobro omogoča določati naglasno mesto v 16. stoletju (y za soglasnikom je bil sicer neindikativen, ker je zaznamoval tudi */ji/*, npr. *Syrary (sírarji), syn boshy (sin bóžji, pač komaj sicer tudi mogoče božji)*). Na mesto naglasa je poleg tega kazal tudi *ei* za *ja*t, do neke mere pa tudi *u* za *o*: *Duhum, gouurill, buga (= duhúm, govúril, búga)* proti *nebu* (kar bi bilo lahko *nebú* ali *nébu*).

4.3 Pri pisavi *skupaj ali narazen* je za Trubarja zlasti značilno pisanje nezložnih predlogov skupaj z besedo, pred katero so stali: *vte, vle te, veni, u|ebi – htim, htimu, hti, – |to, So v|sem, |teim(i), |selim, sboshyo, sdo|timi, |nami, Sie|u|om, shnega*. Za redke druge stvari prim. *garzhe|tu, is tige|e, |anami, nazha|t*.

4.4 Omenimo še, da je Trubar morfeme glede na zvenečnost (kolikor jo je pač v zapisu ločil) pisal *morfonoško*, tj. tako, kakor so se nezvočniki izgovarjali pred samoglasnikom ali zvočnikom. Zlasti lepo se to hotenje vidi pri predlogu *od*: *od Ozheta, od nuza, od mladju, od buga, od kot ta, od lebe*. Pri nepregibnih besedah in kjer tega merila ni bilo, ali pa zaradi hiperkorektnosti, je prihajalo tudi do napak: *veg|he* nam. *vekše, pag; lagag, Jesig Jesiga, kratig*, iz česar se sicer nedvomno vidi, da je na koncu besede že govoril nezveneči nezvočnik namesto zvenečega (prim. še fonetično pisavo od *kot ta*).

4.5 Trubar se ni odločil, da bi pisal (nemške) besede, prevzete v slovenščino, vse po domače (enako je s tistimi iz latinščine). Po latinščini je npr. pisal *Chri|tu|, Antichri|st*, morda tudi *litanio*, zlasti rad pa tudi navadna imena, npr. *Balthasar, Thomas, Carolus, Dorothea, lucas, Marco, niclaus, Ricardus, xenophon, xerxes, sixt*, včasih tako tudi občno ime, npr. *doctor*. Domače vzporednice (po nemščini, kakor kažejo šumevci namesto sičnikov) so npr. *Mateush, el|ha, Lampreht, o|hbald, Ana|tashia, vrshula* ipd. (Besede grškega ali po grščini posredovanega izvora zgoraj niso posebej zaznamovane.)

Tudi nemščina ga je motila, da je pisal npr. *ffal|ch, brunme* (navadno sicer *brumen*); zlasti je značilna črka za sičnik pred *t* namesto slovenskega šumevca: *Shulma|tre, Stymo, kun|tnih* (prim. še *v|uepli*) proti po domače pisanemu *shtrafingo, Farmo|htre, shlahta, shpishate*. Včasih ga je zaneslo tudi v imenitnost, pa je pisal »učeno« *Cerqui, buquice, Mylhost, sueidtu* (zadnje velja za vse dvojne soglasnike v okviru enega morfema (z izjemo dvojnega *s*).

4.6 Pri ločilih je za prvi dve knjigi značilno (sodeč po pregledanih odlomkih, ker celote nisem kontroliral), da od končnih ločil ne pozna klicaja, v okviru iste povedi pa uporablja le še poševnico. (Prim. besedilce zgoraj.) Uporablja jo ne samo med priredno zloženimi deli stavčnega člena, za zvalniki, med stavki (vendar večkrat ne pred veznikom *inu*), kjer vejico pišemo tudi še danes, ampak še v nekaterih drugih primerih, tj. nekako

med sintagmami, kakor npr.: *VSEM Slouenzom / Gnado / Myr, Mylhoſt inu prauu Spojnane boſhe / ſkuſi Jeſuſa Criſtuſa proſſim*. – Že v knjigah od 1555 naprej namesto poſevnice rabi vejico, od ločil viſje pismenosti (t. i. nadstropnih) pa hitro najdemo tudi že dvopičje, ki ga rabi za povedjo, ki napoveduje pojasnjevalne povedi (*Mi imamo pag tukai tri rizhi vom pouedati: Na peruu. Kedar ta Slouenski Iesig ſe pouſod glih inu veni viſhi ne gouori / ... /* Dvopičje uporablja tudi za delitev daljših povedi na sorazmerno samostojne večje dele, npr. med jedrnim in pojasnjevalnim delom ipd.

5 Trubar je dobro vedel, da ni vsega rešil najbolje. Verjetno je mislil tudi na svojo pisavo in pravopis, ko je zapisal naslednje samokritične besede: *Mi dobru na ſebi pozhutimo de htakimu viſokimu dellu ſmo ſhibki nekar ſadoſti. Oli mi ſmo letu ſteim vupanem ſazhelli, de Bug ſa nami ſkorai druge obudi, kir bodo letu naſhe dellu poprauiili, Bogu nazhaſt inu vſimu kerszhanſtvu h dobrimu dokonali.*« (Ta evangeli svetiga Matevſha, 1555.) Smisel teh besed velja tudi za to naše pisanje.

IZVIRNA SLOVENIKA IZ 16. STOLETJA V NARODNI IN UNIVERZITETNI KNJIŽNICI V LJUBLJANI

Šestnajsto stoletje je za Slovence čas družbene, narodnostne, kulturne, književne in jezikovne prebuje. Ta je bila trdno in nedvoumno povezana z evropskim humanizmom (Melanchton, Luther, Bonomo), hkrati pa se je solidarizirala in pobratila s prebujo pri drugih jugoslovanskih narodih, predvsem z nam najbližjimi Hrvati. Imela je torej poteze, ki so v slovenski kulturi ostale stalnice do danes. Največji uspeh trajne vrednosti, ki nam ga je prinesla reformacija, je bil kulturnega značaja, to so bile slovenske knjige. V tem zapisu nas predvsem zanima, koliko izvirmih slovenskih knjig iz tega časa imamo ohranjenih v NUK in drugih hraniščih v Sloveniji in Jugoslaviji.

1. Kaj so slovenika 16. stoletja

Če hočemo določiti natančno število slovenskih protestantskih oziroma reformacijskih tiskov, moramo najprej opredeliti pojem slovenika in si začrtati časovne okvire. Današnja Slovenska bibliografija (in bibliotekarstvo sploh) vključuje med slovenika vsako delo, »ki izpolnjuje vsaj enega od tehle pogojev: besedilo v slovenščini, avtor Slovenec, slovenska založba.«¹ Mogoče pa je tudi še širše pojmovanje, ki med slovenika uvršča tudi dela, ki obravnavajo Slovence ali Slovenijo, in sicer ne glede na jezik in avtorja. Dva najpomembnejša raziskovalca slovenske reformacijske književnosti France Kidrič in Mirko Rupel uporabljata avtorsko merilo,² dr. Branko Berčič pa merilo zožuje na jezik in ne upošteva del, ki so napisana v latinščini ali nemščini, čeprav so avtorji Slovenci.³ V našem primeru hočemo zajeti celotne opuse slovenskih reformacijskih piscev in vsa knjižna dela, ki vsebujejo tudi slovenska besedila (kakor Kidrič in Rupel). To merilo za slovenika razširjamo z eno samo izjemo, ko gre za delo, ki ga je napisal tujec v nemščini, vendar je v celoti posvečeno Trubarju in slovenskemu protestantizmu.⁴

Reformacija oziroma protestantizem vsebinsko ne pokrijeta vseh tiskov iz 16. stoletja, saj je takrat nastalo nekaj del, ki jih ne moremo označiti za protestantska (ker njihovi avtorji niso bili protestanti, ampak katoličani, npr. Pachernecker), ne za reformacijska (ker ne obravnavajo verskih ali cerkvenoorganizacijskih vprašanj, npr. Megiser). V našem primeru upošteevamo vse tiske, ki so izšli med leti 1515 in 1603. Prva letnica pomeni čas prvih natisnjenih slovenskih besed, povezanih s puntarstvom slovenskih kmetov, druga pa označuje zadnjo Megiserjevo knjigo, ki vsebuje tudi slovensko besedilo.⁵

¹ Slovenska bibliografija. Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana 1976 str. 7.

² France Kidrič: Bibliografski uvod v zgodovino reformacijske književnosti pri južnih Slovanih v XVI. veku. Ljubljana 1927. (Litografirana skripta.)

Mirko Rupel: Reformacija: Zgodovina slovenskega slovstva I. Ljubljana 1956.

³ Branko Berčič: Abhandlugen über die slowenische Reformation. dr. Rudolf Trofenik, München 1968.

⁴ Jakob Andreae: Christliche Leichpredig bei der Begräbnis... herrn Primus Trubern. Tübingen, bei Georg Gruppenbach 1586.

⁵ Protestantno gibanje v Evropi je poleg teoloških in versko-organizacijskih reform povzročilo tudi nagel razvoj jezikov in močno aktualiziralo vprašanja zgodovine evropskih narodov. Tu je Megiser kot evropsko razgledan humanist našel svoje delovno področje in bistveno prispeval k utrditvi in ustalitvi slovenskega knjižnega jezika. Megiser se ni dejavno vključeval v verska reformacijska vprašanja, vendar je njegovo zgodovinarstvo in slovsko delo sestavina iste prerodne duhovne klime. Rekatolizacijske komisije njegovih knjig niso uničevale, zato so lahko vplivale na slovenske pisce 17. stoletja (Dictionarium quatuor linguarum je npr. doživel tri izdaje). 1603 je izšlo njegovo zadnje delo, ki vsebuje tudi slovensko besedilo: Thesaurus Polyglottus.

2. Koliko izvirnih tiskov iz 16. stoletja imamo na Slovenskem

Verjetno ne bomo nikoli čisto natančno ugotovili, koliko slovenskih tiskov je nastalo v 16. stoletju, čeprav so dosedanje raziskave in popisi vendarle dokaj zanesljivo ugotovili njihovo število. France Kidrič v svojem Bibliografskem uvodu iz leta 1927 navaja 48 knjig,⁶ Mirko Rupel v svoji literarnozgodovinski študiji ne daje natančnih podatkov, ko pravi: »Najotipljivejši dokaz kulturne dejavnosti naših protestantov so njih knjige. V 44 letih so izdali okoli 50 slovenskih tiskov.«⁷ Branko Berčič navaja 56 del,⁸ vendar upošteva le slovenska besedila do 1600. Zaradi tako ozkega pojmovanja slovenik niso upoštevani celotni opusi nekaterih avtorjev, npr. Krelja, zaradi zaključne letnice pa tudi ne zadnje Megiserjevo (slovensko) delo. Berčičevemu popisu je torej treba dodati: Sebastijan Krelj: Christlich bedencken (1562), Jakob Andreae: Christliche Leichpredig (1586), Jurij Khisl: Herbaridi Aurspergy (1575) in Heronim Megiser: Thesaurus Polyglottus (1603). Po našem kriteriju za slovenika in po omenjeni periodizaciji je v 16. stoletju torej nastalo 60 slovenskih tiskov.

Za raziskovanje slovenske reformacijske književnosti je pomembno, da so dostopna prav vsa besedila. Predvsem po zaslugi dr. Mirka Rupla, pa tudi drugih raziskovalcev in zbiralcev, imamo danes v NUK zbrane vse tiske iz tega časa (izvirniki ali kopije) in skoraj vse rokopisno gradivo (kopije) iz doslej znanih slovenskih in evropskih hranišč. Za znanstveno raziskovanje, predvsem pa kot neprecenljiva kulturna in materialna vrednota, so zlasti pomembni izvirniki.

Kratek popis *izvirnih* tiskov, ki jih hrani NUK

1. Ain newes lied von den kraynnerischen bauren. [Wien, Johann Singriren 1515.]
2. Trubar, Primož: Catechismus. [Tübingen, Ulrich Morhart] M. D. LV.
3. Trubar, Primož: Ta prvi deil tiga noviga testamta. Tvbingae [Ulrich Morhart] Anno M. D. LVII (- M. D. LVIII).
4. Trubar, Primož: Ta drvgi deil tiga noviga testamta. Vtibingi. [Ulrich Morhart] M. D. LX.
5. Trubar, Primož: Register und summarischer Inhalt. Tübingen. Ulrich Morhart 1561.
6. Trubar, Primož: Articvli oli deili, te prave stare vere kerszhanske. Vtibingi. [Ulrich Morhart] M. D. LXII.
7. Krelj, Sebastijan: Christlich bedencken. Eisleben. Gaubisch 1562.
8. Trubar, Primož: Ta Celi Psalter Daudidou. Vtibingi. [Ulrich Morhart] M. D. LXVI.
9. Trubar, Primož: Svetiga Pavla Lystvvi. Vtibingi. [Ulrich Morhart] M. D. LXVII.
10. Trubar, Primož: Catehismvs sdveima islagama. Vtibingi. [Georg Gruppenbach] M. D. LXXV.
11. Dalmatin, Jurij: Jesvs Sirah. Drvkanv Vlvblani, Skusi Ioannesa Mandelza M. D. LXXV.
12. Khisl, Jurij: Herbaridi Avrspergy Baronis etc. Labaci ex officina Ioannis Manlij 1575.
13. Dalmatin, Jurij: Passion. Drvkanv Vlublani, Skusi Ioannesa Mandelza. (M. D. LXXXVI.)

⁶ France Kidrič: Bibliografski uvod. Ljubljana 1927.

⁷ Mirko Rupel: Reformacija: Zgodovina slovenskega slovstva I, str. 255.

⁸ Rupel v svoji Reformaciji prevaja besedo bedencken s premisek, Andrej Budal pa s pomisek (Razgledi II/1947, str. 470).

14. Juričić, Jurij in Krelj, Sebastijan: Postilla. (Laibach, durch Hans Mannel.) Anno, M. D. LXXVIII.
15. Dalmatin, Jurij: Bible, tv ie, vsiga svetiga pisma prvi deil. Drvkanv Vlvblani skusi Ioannesa Mandelza M. D. LXXVIII.
16. Bohorič, Adam: Otrozhia [Tabla bzw. Biblia, Ljubljana, Janž Mandelc um 1580.]
17. Trubar, Primož: Ta celi novi testament. Vtbingi, [Georg Gruppenbach] (M. D. LXXXI-) M. D. LXXXII.
18. Dalmatin, Jurij: Biblia, tv je vse svetv pismv. Wittenberg, durch Hans Kraffts Erben. Anno M. D. LXXXIII.
19. Dalmatin, Jurij: Ta celi catehismvs, eni psalmi. V'Bitembergi, [Johann Kraffts Erben] Anno M. D. LXXXIII.
20. Dalmatin, Jurij: Karszhanske lepe molitve. Vvitebergae [Johann Kraffts Erben] Anno M. D. LXXXIII.
21. Bohorič, Adam: Arcticae horulae. Witebergae [Johann Kraffts Erben] Anno M. D. LX-XXIII.
22. Andreae, Jakob: Christliche Leichpredig bei der Begräbnis . . . herrn Primus Trubern. Tübingen, bei Georg Gruppenbach 1586.
23. Megiser, Hieronymus: Dictionarivm qvatvor lingvarvm. Impressvm Graecii Styriae, aIohanne Fabro. Anno M. D. XCII.
24. Trubar, Primož: Hishna postilla D. Martina Lvtheria. Drvckana v Tibingi skvsi Georga Gruppenbacha. Anno M. D. XCV.
25. Trubar, Felicijan: Lepe karszhanske molitve. v'Tibingi, Skusi Georga Gruppenbacha, M. D. XCV.
26. Trubar, Felicijan: Ta celi catehismvs, eni psalmi, v'Tibingi, Skusi Georga Gruppenbacha. Anno 1595.
27. Hutter, Elija [slovenski del Jurij Dalmatin]: Biblia sacra. Noribergae, M. D. XCIX.

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani ima torej najbogatejšo zbirko izvornih slovenik iz 16. stoletja (27 naslovov). Največ zaslug za to ima dr. Mirko Rupel, ki je med leti 1951 in 1963 sistematično odkrival, popisoval in zbiral protestantika po vsej Evropi. Za NUK je pridobil več novih izvornih tiskov, vse preostalo pa v obliki fotografij, tako da je raziskovalcem danes na voljo praktično vse gradivo (tudi rokopisno) iz tega časa.

V drugih ljubljanskih hraniščih imamo še 2 izvorna Megiserjeva tiska⁸ (Paroimiologia Polyglottos in Thesaurus Polyglottus), v Celju in Ptujju pa po 1 Trubarjevega (Svetiga Pavla ta dva listy), tako da je v Sloveniji po sedanjih podatkih ohranjenih 30 izvornih knjig (naslovov) iz 16. stoletja. Število izvodov je precej večje, samo v NUK 48 izvodov (vsi niso popolni), na drugih mestih v Ljubljani še 18, v preostalih krajih Slovenije (Brežice, Celje, Kamnik, Koper, Maribor, Murska Sobota, Nova Gorica, Novo mesto, Ptuj, Ravne) še 26 izvodov, torej v Sloveniji 92 izvodov. V Zagrebu (Knjižnica Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti) imajo še 2 dodatni besedili, ki jih Slovenci nimamo (Dalmatin: Agenda, Dalmatin: Ta kratki wirtemberski catechismvs), torej skupaj v Jugoslaviji 32 različnih naslovov. Izven Slovenije hranijo 15 izvodov slovenskih protestantik (Beograd, Cetinje, Zagreb).

Izvirni tiski brez dvojnic
 NUK – 27
 NUK + Ljubljana – 29

Skupno število izvodov
 NUK – 48
 NUK + Ljubljana – 66

Drugo največje hranišče izvornih slovenskih protestantik je Dunaj, kjer imajo 24 različnih besedil (podatek verjetno ni povsem zanesljiv). Posamezni izvodi so raztreseni po vsem svetu.

3. Nova najdba v letu 1983

NUK v Ljubljani je ravno ob 500-letnici Luthrovega rojstva in 400-letnici Dalmatinove Biblije pridobila novo izvirno protestantsko knjigo: Kreljev Christlich bedencken iz leta 1562. Izvirni naslov knjige se glasi: Christlich bedencken, ob vnd wiefern ein glieden Christ, die Rotten und Secten, auch allerley affentliche Irthumer vnd Religionsstreitte zu richten . . . schuldig sei etc. Eiseleben, Gaubisch 1562. V slovenščini:⁸ Krščanski premislek, ali je in koliko je vsak kristjan dolžan soditi in anatematizirati ločine in sekte, tudi vsakršne javne zmote in verske prepire, tako po pravu kakor tudi dejansko.

France Kidrič v svojem Bibliografskem uvodu navaja knjigo pod številko 18 in ugotavlja dva tedaj znana primerka, dunajskega in berlinskega. Zanimivo je, da se je prvi novi izvod našel šele po 56 letih. Theodor Domej, koroški Slovenec, zgodovinar na Slovenskem inštitutu v Celovcu, ga je kupil na Dunaju in ponudil NUK v zameno. To je nov dokaz, da so nove najdbe še vedno mogoče, upajmo, da se bo kmalu našlo tudi kakšno besedilo, ki velja za neohranjeno.

Knjiga ima 40 listov (80 strani) in meri 15 x 19 cm, izvod je popoln, manjkajo pa platnice. Natisnjena je v gotici (Brevier Fraktur) z nekaj latinskimi odstavki v latinici. Delo ima dva predgovora; prvi je Kreljev, s podpisom Sebastianus Krellius Slauus, drugega pa je podpisal dr. Cyriacus Spangenberg, kar je spisu gotovo dalo dodatno težo. Tisk je lep in razločen, papir je nepoškodovan. Knjiga nima nobenih ekslibrisov ali drugih oznak, iz katerih bi bilo mogoče ugotoviti provenienco.

Po vsebini je delo polemičen teološki spis. Pobudo za njegov nastanek je gotovo dal Flacius Illyricus (Matija Franković Vlačić ali Vlašič), ki je bil štiri leta Kreljev univerzitetni profesor v Jeni. Tam je Krelj tudi magistriral in nekaj časa delal kot profesorjev tajnik (asistent) – ammanuensis. Christlich bedencken je Kreljeva podpora Flacijevim stališčem v njegovi teološki polemiki z Justom Menijem.

Kljub temu da delo ni napisano v slovenščini in ni posebej namenjeno Slovencem, je pomembno kot teoretični dosežek in podatek o izobrazbi štiriindvajsetletnega mladeniča, pa tudi kot dokaz, da je bil Krelj vzgojen v radikalni levičarski protestantski struji, kar je gotovo vplivalo tudi na njegovo delovanje med Slovenci. V domovino se je vrnil takoj naslednje leto (1563), po Trubarjevem odhodu (1565) pa je postal prvi pridigar in superintendent ljubljanske protestantske občine.

Mihael Glavan

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani

Christlich bedencken/
Ob und wie fern ein
iglicher Christ / die Rotten und
Secten/ auch allerley offentliche Ir-
thumen und Religionstreitte/ beide von Rechts
wegen / und auch mit der that/ zu rich-
ten und zu anathematiziren/
schuldig sey.

Wider etlicher Epicurischen Theo-
loger und Clamanten surgeben / als
soltten die Leien nicht schuldig sein/
offentliche Kekerien zu
verdammnen.

Und zur nötigen vermanung an
alle Christen / auch jetzt alle schwe-
bende Secten und Corrupteln zu rich-
ten/ und wider dieselbigen
zu streitten.

Sampt einer Vorrede W.
Cyriaci Spangenberg.

Anno 1562.

